

ГОГОЛЕЗНАВЧІ СТУДІЇ

Юрій Луцький

**Страдництво Миколи Гоголя,
Знаного також як Ніколай Гоголь**

ВИПУСК ОДИНАДЦЯТИЙ

Київ

«Знання України»

2002

ББК83.34УКР1=РОС
Л86

The Anguish of Mykola Hohol, a.k.a. Nikolai Gogol
by George Luckyi

First published in 1998 by
Canadian Scholars' Press Inc,
180 Bloor Street West, Ste. 1202
Toronto, Ontario M5S 2V6

Редакційна колегія:

*Михед П.В. (відп. ред.), Воропаєв В.О., Казарін В.П., Кирилюк З.В., Киричок Г.А.,
Ковальчук О.Г., Маєвська Т.П., Самойленко Г.В.*

Переклад і видання здійснено з дозволу автора.
Авторські права застережено.
Переклад *Тетяни Михед.*

Видання здійснене завдяки підтримці міськвиконкому і мера Ніжина
Приходька Михайла Васильовича.

Луцький Ю.О.

Л86 **Страдництво Миколи Гоголя, званого також як Ніколай Гоголь:**
Пер. з англ. - К.: Знання України, 2002. - 114 с. - (Сер. "Гоголезнавчі студії";
Вип. 11).

ISBN 966-7999-23-8

Книга видатного українського вченого Юрія Луцького із Канади присвячена українському профілю Миколи Гоголя і трагедії "роздвоєності" його світу. Це зроблено "вперше в західній літературній критиці" (О. Забужко). Праця Юрія Луцького є "вагомим внеском у наше розуміння Гоголя" (О. Субтельний).

Для філологів, істориків культури, усіх, хто цікавиться історією української і російської літератур.

ББК83.34УКР1=РОС

ISBN 966-7999-23-8

© Юрій Луцький, 2002

ЗМІСТ

<i>Павло Михед. Остання книга Юрія Луцького</i>	5
ПОДЯЧНЕ СЛОВО.....	7
I. СПРЯМУВАННЯ.....	8
II. УКРАЇНА.....	25
III. ЗАКОРДОНОМ.....	45
IV. СМЕРТЬ У МОСКВІ.....	74
ПРИМІТКИ.....	85

*The
Anguish
of*

Mykola Hohol

a.k.a. Nikolai Gogol

George Luckyj

Книга, яку ви тримаєте в руках, стала останньою працею видатного українського вченого і перекладача з Канади Юрія Остаповича Луцького. Вона адресована англomовному читачеві і це пояснює все: від заголовку до характеру розповіді і її композиції. Проте книга не потребує попуску з огляду на популярність видання. Робота цікава перш за все актуалізацією всіх фактів і подій біографії письменника, творчого доробку Гоголя, що засвідчили українськість його людської натури і художнього генія. Тим самим книга Юрія Луцького є вагомою реплікою в сучасних розмовах про українськість Гоголя.

Ю. Луцький

Автор "Страдництва Миколи Гоголя" довіряє поперед усього документу і фактам, не намагається подивувати модерним підходом і модною термінологією. Він старомодно прозорий, старомодно фактографічний і, як наслідок, - старомодно переконливий.

У передмові до українського видання "Між Гоголем і Шевченком" (1998) Юрій Остапович так пояснював свою ідею науковця: "В 1950-1960 роках я належав до нечисленої групи молодих науковців, які бажали вивести українську науку на світову арену. Це можна було зробити не гучною пропагандою, але наполегливою і неупередженою науковою метою". Пропонована книга є продуктом саме "неупередженої наукової методи" і це надає вагомості тезам і висловам вченого. У вже цитованій передмові Юрій Остапович відзначив, що інтерес до Гоголя зріс. "Це й дало мені недавно поштовх до написання, по-англійськи, короткої біографії Миколи Васильовича. Не бажаючи його "українізувати", варто б ознайомити американського читача з його непідробною біографією". За цим висловлюванням — не тільки мотиви звернення до постаті великого українця, але сформульована й творча установка - наукова об'єктивність.

Я мав щастя особисто спілкуватись з Юрієм Остаповичем, за що щиро вдячний Юрію Яковичу Барабашу. Юрій Остапович декілька разів телефонував з різних причин: найчастіше, коли ми надрукували спочатку рецензію, а пізніше - фрагмент перекладу його останньої книги "Страдництво Миколи Гоголя, також відомого як Ніколай Гоголь". А перший лист надійшов, здається, 29.05.1997 року:

"...надсилаю Вам для бібліотеки мій останній примірник англомовної книги про Гоголя і Шевченка. Все-таки добре, якщо вона буде у Вас в оригіналі з 1971р.

При тій нагоді хочу Вам висловити мою втіху з того, що так гарно розвивається в Ніжині Гоголезнавство. Я закінчив нову англомовну книжку про Миколу Васильовича, яка вийде в осені 97р. Вишлю Вам примірник або два, бо, надіюсь, що у Вас є англомовні читачі.

Поки що все. Будьмо в контакті. Бажаю Вам і Вашим співробітникам всіх гараздів і дальшої наснаги!

Щирі вітання. Ю. Луцький".

Юрій Остапович цікавився тим, що виходило в Україні і щиро радів новим думкам, часом свідомо перебільшуючи вагу доробку колег. Щоб підтримати колегу. Після виходу в "Сучасності" моєї статті, присвяченої проблемі русистики, Юрій Остапович писав: *"Статтю Вашу в "Сучасності" вітаю як першу ластівку нового літературознавства. Лише, на мою думку, це будуть поволіробити індивідуально вчені, не наукові установи в Україні. Перші спроби вже є. Ця проблема (укр. -рос. -[зв 'язків]) теж назриває в американському наук[овому] світі".*

Іноді був суворий до колег-концептуалістів. Давно назріла необхідність укласти бібліографію діаспорної літератури про Гоголя. Я звернувся до Юрія Остаповича за порадою і допомогою відрекомендувати когось із молодих дослідників. Відповідь не забарилась: *"Молодших колег гоголезнавців в Канаді я не знаю. Якщо є, то всі, мабуть, як С., постмодерністи і постколоніялісти (з ним я мав суперечку, бо він зробив з Гоголя хитрого хохла, який хотів нищити російську імперію. Я відписав, що це "літературна бандерівщина")".*

Чекав дуже виходу перекладу своєї останньої книги: *"Сьогодні надсилаю коректу. Набір назагал дуже добрий. Я виправив скільки міг (мої сили чимраз менші). Текст читається добре - отже буде цікавий для українського читача... Варто б мати добру обгортку, хоч я знаю, що вона мусить придержуватись Вашої серії. Може б все-таки дати їй колір? Бажаю Вам, Вашій дружині і співробітникам - всього найкращого. Дай Боже витримати!*

Щиро Ваш Ю.Л."

Книга мала вийти в бібліотеці "Київської старовини", але плани редакції змінилися. І вона виходить у Ніжині, місті Гоголевої юності, звідки і почався його страдницький путь.

А світла пам'ять про Юрія Остаповича Луцького - одного із українських інтелектуалів з драматичною долею, яскравим талантом і щирим серцем -пребуде з нами.

Павло Михед.

ПОДЯЧНЕ СЛОВО

Ця книга стала наслідком моєї зацікавленості протягом довгої викладацької кар'єри Миколою Гоголем, або, як його звичайно називають, Ніколаєм Гоголем. У 1971 році я надрукував роботу "Між Гоголем і Шевченком", прагнучи інакше подивитись на письменника, якого завжди вважали росіянином (всупереч його малоросійському походженню). Американський критик тієї книги поблажливо писав, що автор "мав чудову можливість знайти свій шлях у пустині україно-російських зв'язків". Ця книга - ще одна спроба зробити те саме, тільки з перспективи 1996-го - через п'ять років після проголошення Україною незалежності.

Запропонований тут короткий нарис Гоголевого життя - лише додаток до існуючих біографій. Він акцентує не тільки походження Гоголя, але й також його місце в українській інтелектуальній історії, яка зараз суттєво ревізується та розширюється. Великий обсяг інформації містять примітки. Також подано розгорнуту, хоч і не вичерпну, документацію з особливою увагою до українських джерел. Ілюстрації мають на меті сприяти кращому розумінню Гоголевого оточення.

Я хотів би висловити подяку покійному Леону Стілмену, моєму професорові у Колумбійському університеті, який першим привернув мою увагу до українського аспекту життя і творчості Гоголя. Я хотів би подякувати за доброзичливу критику Юрія Шевельова та Оксану Забужко. У суттєвій допомозі стали Ральф Ліндхейм та Орест Субтельний. Окрема подяка Богдану Будуровичу за доречні і глибокодумні поради. Моє найбільше шанування, як і завше, моїй дружині Мойрі. З дозволу видавців і Harvard Series in Ukrainian Studies я використав деякий матеріал із моєї попередньої книги, хоч і в іншому контексті.

I. СПРЯМУВАННЯ

*Сутність життя Гоголя
ніколи не буде розгадано.*

Костянтин Мочульський

*Гоголь залишився не тільки великим російським
письменником, але першим означив український
Характер, іншу сторону якого виразив Шевченко.*

Михайло Драгоманов

“ДУШИ – БЛИЗНЕЦОВ“

Сотні, навіть тисячі томів списано у Європі та Північній Америці про Миколу Гоголя¹. Більшість цих студій присвячена розмислам про твори мистця, що, подібно до романів Достоевського і Толстого, продовжують вабити і пересічних читачів, і науковців. Безперечно, ґрунтовною є російська наукова гоголіана. Не тільки вчені, але й письменники Росії (Д.Мережковський, А.Бєлий, В.Набоков, А.Синявський) залишили цікаві й спонукальні до роздумів потрактування творчості Гоголя. Та порівняно мало спроб хоч би якось висвітлити український аспект Гоголя. Ясна річ, у всіх роботах згадується його українське походження та аналізуються ранні українські повісті, але поціновується Гоголь перше як російський мистець. Зрештою, він же писав російською мовою, та й називають його часто творцем модерної російської прози.

То справа українських літераторів та науковців – якомога повніше виявити сутність Гоголевої індивідуальності, вийти за межі суто біографічних і тематичних розмислів². Одиниці наслідились "здекларувати" Гоголя українцем, який лише писав російською, а своє національне бачення втілював у поведінці, філософії і, найголовніше, у своїх творах. Студії цього плану, що належать здебільшого українським дослідникам, залишилися поза увагою північноамериканських та європейських науковців, зацікавлених естетичним ракурсом його творів. Вельми зрідка іноземні мистці, не-слов'яни, вдаються до тверджень, що Гоголь, "хоч і був пов'язаний з російською культурою і духовністю, завжди залишався свідомий своєї української сутності"³.

Що ж то справді означає залишатись завжди свідомим своєї національності для мистця, який неодноразово повторював, що він має "дві душі" – українську і російську? Не менш цікавим є й той факт, що у кількох випадках Гоголь назвав свою вроджену душу не "українською" чи "малоросійською", але саме "хохлацкою"⁴. Яку роль відіграло вживання цих образливих слів?

Сама концепція "двох душ" була, певне, абсолютно новою для 1830-40-х років, хоча сьогодні, у добу розмежованої національної та етнічної відданості, у мультинаціональному світі це досить звично, навіть якщо й не зовсім шанується тими, хто боїться "розірвати себе". Втім "двоєдушье" передбачає цей розрив.

Назвавши це дослідження "Страдництво Миколи Гоголя", автор не має на меті заперечення Гоголевого "двоєдушья" і репрезентації його палким українцем, яким

він ніколи не був. Українська версія написання його імені – Hohol – винесена до англійського оригіналу заголовку, вжита не для означення нового та ультра-націоналістичного погляду на літератора, якого у найближчому майбутті все ще вважатимуть російським. Адже є пряме свідчення того, що він сам кілька разів уживав український варіант "Hohol" під час закордонних подорожей⁵. То не було лише сплеском сентиментальної афектації, але, як засвідчить перебіг цієї оповіді, реакцією на внутрішню потребу людини, яка, мавши сорок три роки, двадцять чотири з них прожила в Україні, одинадцять – закордоном, у Західній Європі, і лише вісім років – у Росії. Вже на цій одній підставі можна вважати його українцем.

Але, коли йдеться про Миколу Гоголя, автор, розвиваючи поокремі раніші українські концепції, вповні усвідомлює всю складність обговорюваної проблеми. Утруднення стає ще більшим, бо модерна ситуація пост-колоніальної України підштовхнула багатьох критиків до "проголошення" славетного мистця у якості свого. Тож пропонується коротке обговорення цієї найостаннішої у часі концепції, з огляду на те, що північно-американська критика може бути із нею незнайома (завдячуючи десятиліттям русоцентризму, американські науковці і досі мало цікавляться як Україною, так і знаннями про неї). Але перше ніж говорити про сучасні студії, стисло оглянемо російську критику, принагідно нашого предмету.

У 1830–ті роки, коли з'явилися перші Гоголеві твори, в Росії ставлення до України (найчастіше званої Малоросією) було назагал доброзичливим⁶. Минуло лише півстоліття від часу абсорбування козацької гетьманської української держави імперською Росією (1764р.). В офіційному оголошенні цього акту Катерина II кілька разів згадала "малоросів", які, на її думку, раділи з російського призахисту. Дехто з них так і не зрозумів, що ця протекція означала, поглинання їх країни Росією, яка воліла панування. Інші ж трималися за минувшину, пам'ятну як змога мати хоч якусь свободу. Ставлення російської інтелектуальної еліти до "молодшого партнера" – України було доброзичливим. Це підтверджують і останні дослідження, репрезентовані російськими часописами. Такою ж була позиція провідного критика Віссаріона Белінського, який розхвалив перші, написані українською, оповіді Квітки-Основ'яненка та ранні твори Гоголя⁷. Вже у 1840–і роки, з появою друком віршів Тараса Шевченка, Белінський змінив свої погляди і став радше ворожим українській літературі⁸.

Перші Гоголеві оповіді було справедливо розцінено як такі, що продовжують традицію українських письменників (Наріжний, Сомов), які писали російською на українські теми. У їх творах Україна поставала не тільки країною пригод, але як привабливий і мальовничий "Південь Росії" (Юг России). Російські мандрівці Україною (Ізмайлов, Левшин) залишили опис цієї чарівної "другої Італії". Пушкін вивчав українську історію (зокрема, "Історію Русів", помилково приписану Г.Кониському, залишив шкіц з української історії французькою, написав "українську" поему "Полтава" і був потішений Гоголевою "Диканькою", оскільки ці оповіді так гарно зобразили "співаючих і танцюючих" людей Малоросії та їх душу. (Епітет "співаючі і танцюючі" ловго пам'ятався українцями як занадто зверхній). У вірші "Гусар" Пушкін знов-таки згадує Україну як край, де "валяться сами в рот галушки". Зовсім інший образ України можна знайти у старшого сучасника Пушкіна Рилєєва, поеми якого "Войнаровський" та "Наливайко" віншували українське

козацтво. Український гетьман Іван Мазепа, якого Пушкін зобразив зрадником Росії, Рилєєву видався вождем, вірним своєму народові.

Ностальгія за козацькою Україною, так проникливо втілена у творах Рилєєва, як і відчутне обурення посиленням контролю Росії, довгий час жевріли у Гоголевій вітчизні. Про це ми детальніше розкажемо у наступному розділі. Невдоволення Росією не мало політичних обертонів і часто висловлювалось у непрямій літературній формі. Навіть такий аполітичний письменник–філософ як Григорій Сковорода завуальовано зазначив у листі 1790 року, що Малоросія була "малоросляя"⁹ (Багато років по тому Сергій Аксаков схарактеризував Гоголя як "малорослого малороса". Більш патріотично налаштовані малороси, можливо, поділяли сантименти Миколи Маркевича, другорядного українського письменника, який зізнався у 1830–ті роки, що його рідна земля ("родина") – Україна, але його батьківщина ("отечество") – Росія, і тому вона є "вагомішою"¹⁰.

Микола Гоголь пишався своєю рідною землею¹¹. Свідченням цього є не тільки твори мистця, але його світогляд і особистісна поведінка. Серйозної помилки припускаються ті, хто вважає це лише "даниною" місцю народження, що подибуємо у багатьох студіях життя і творчості Гоголя. За минулі сто років загально визнаною стала думка, що твори мистця самодостатньо витворюють історію, гідну прочитання. Тож усі зусилля зорієнтовано на вивчення естетики та універсальї конкретного оевге автора. Сьогодні наголос, здається, потроху переноситься на автора, національну традицію і навіть її чи його місце у пост-колоніальному спектрі. Така переорієнтація хибує відвертими натяжками, але, маючи тяглість у пост-імперську добу, заслуговує на аналіз і застосування по творчості таких "бі-культурних" мистців як, зокрема, Микола Гоголь. Наслідком може стати свіже прочитання, яке не обов'язково витіснить старі інтерпретації, але, безперечно, сприятиме їх збагаченню.

РОСІЙСЬКЕ ТА УКРАЇНСЬКЕ БАЧЕННЯ ГОГОЛЯ

Почати варто зі старих, але час від часу цитованих висловлювань про Гоголя. Багато хто з провідних російських вчених вважає Гоголя творцем сучасної російської прози¹². Один із новітніх напрямків російської літератури названо його іменем – "гоголевское направление". Аргументуючи це, науковці посилаються на український "внесок" Гоголя у російську літературу. Вельми спокусливо у цьому сенсі навести дотепну заувагу Французького візитера до Петербургу 1839 року, який, знайомий з поезією Пушкіна, зазначив, що "справжній російський поет, якби такий був, сьогодні міг би звертатись тільки до народу; його б не зрозуміли і не прочитали у салонах"¹³. Це, до слова, усвідомлювали критики на кшталт Белінського, припасувавши раннього Гоголя до "натуральної школи" російської літератури. Інші російські критики (Чернишевський у "Нарисах гоголівського періоду російської літератури") розвинули акцентовану Белінським тезу про соціальну роль і реалізм Гоголя. Тільки на початку ХХ століття критика, репрезентована Б.Ейхенбаумом, В.Виноградовим та ін., прийшла до трактування Гоголя як анти–реаліста і творця фантазмагоричних візій. Більшість цих науковців, зазначивши українське походження Гоголя, вважали його сутнісно іншим стосовно сучасних йому літераторів-росіян.

Водночас, теж на початку ХХ століття, окремі російські дослідники почали приділяти більше уваги українськості Гоголя. Осип Мандельштам стверджував, що у Гоголевій російській мові відчутний вплив української ("дух неросійської мови залишився..."¹⁴). Б.Ейхенбаум зазначив, що "вживання української мови дало змогу знизити російський літературний стиль, не зробивши його у той же час бруталним"¹⁵. Ця думка опонує ранішій у часі репліці Володимира Даля, який критикував гоголеву мову і чудувався "а що б сталося, якби він писав (гарною – Ю.Л.) російською"¹⁶.

1911 року О. Кадлубовський вивчав вплив давньої української літератури на Гоголя¹⁷. Василь Гіппіус 1924 року присвятив значну частину свого вдумливого дослідження творчості Гоголя аналізу українського походження мистця¹⁸. Український вплив ці науковці бачили радше у тематиці й мові творів Гоголя, аніж його світосприйнятті.

У Північній Америці першу розвідку українського оточення Гоголя зробив Леон Штільман у дисертації і присутній статті про рід письменника¹⁹. Володимир Набоков у задирливій книжечці, надрукованій англійською 1944 року (раніша, російська, версія написана у 1930-і роки), зневажив "Диканьку" і "Миргород" як "штучні вправи юности". Набоков додає: "Ми маємо дякувати долі, що він не повернувся до українського діалекту, як засобу висловлювання, бо тоді він програв би. Коли я потребую добрячого нічного кошмару, я уявляю Гоголя, який пише малоросійським діалектом том за томом"²⁰. Показово, що Набоков, який, безперечно, мав право на свій погляд, все ще згадує малоруський "діалект" – більше ніж п'ятдесят років потому, як Імператорська Академія ііаук Росії визнала за українською статус самостійної мови". Для більшості інших російських вчених українське походження Гоголя було не приводом для збентеження, а скорше свідченням плідного розквіту російської імперської культури. Важко не погодитись із ними, як видається і намарними заперечення, що, у певному сенсі, творчість Джонатана Свіфта і Джозефа Конрада є витвором імперської культури. Але сьогодні після розвалу імперії українці претендують на Гоголя як національного мистця. Подібно до цього ірландці прагнуть перебрати Семюела Бекета, який здебільшого писав французькою. (Твори Бекета корисні передчуттям і заплутаністю культурних дебатів у Ірландії і сьогодні – Ю.Л.)²¹

Однак у постколоніальну еру, яка для колишніх радянських республік почалась 1990 року, творців і здобутки будь-якої імперської культури піддають прискіпливому розгляду, і не тільки Едварда Сейда²². Справедливо, що переоцінка торкається далєбі творчих здобутків різних мистців. Нещодавня розвідка Сюзен Лейтон аналізує ставлення російських літераторів – від Пушкіна до Толстого – до народів Кавказу²³. Не так багато зроблено для осмислення діяльності тих письменників, які прийшли з колоній і служили імперському центру, їх мають бути сотні у різних імперіях ХІХ століття. Гоголь, певно, найвидатніший не-росіянин у російській літературі тієї доби. Але не єдиний. Нечасто звертають увагу, що три яскравих постаті сучасної російської літератури – Пушкін, Гоголь і Лермонтов – мають неросійське походження.

Гоголь був серед тих українців, які шукали кар'єри у Росії, бо тільки вона й могла її запропонувати. Це означало "виривання із корнем" – завжди болісне. Втім

часто із болу народжується велике мистецтво.

Творчий доробок Гоголя не є предметом уваги цього дослідження, тож звертатись до нього будемо лише побіжно. Ранні твори Гоголя, комедія "Ревизор" і роман "Мертвые души", мали великий успіх у російських та українських читачів. Останні особливо захоплювались майстерним зображенням українських звичаїв та історії. Сучасні Гоголю українські літератори, які писали українською мовою, вітали його і наслідували йому. Славетний український поет Тарас Шевченко називав Гоголя своїм другом і братом, хоч, можливо, вони ніколи не зустрічались. Шевченко, до слова, після відвідин Ніжина 1844 року, адресував Гоголеві вірша, вшановував його і протягом свого десятилітнього заслання. Шевченко визнавав геній Гоголя як мистця комічного, а вірш завершив словами, зверненими до нього: "А ми будем Сміяться та плакати"²⁴. Заразом Шевченко відверто натякав на гідне жалю становище в Україні; бо тепер заради неї "не заріже батько сина, своєї дитини", що є прямим посиленням на гоголевого Тараса Бульбу, який вбив сина Андрія (хоч у самого Шевченка у поемі "Гайдамаки" Гонта вбиває своїх синів). В окремих джерелах є вказівки, що Шевченко збирався надіслати вірша Гоголю, але не мав його адреси ув Італії.

Шевченків товариш, Пантелеймон Куліш, заарештований разом із ним та іншими членами Кирило-Мефодіївського братства 1847 року, по звільненню став першим біографом Гоголя. 1852-54 року він надрукував "Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя", що залишаються безцінним зібранням листів і документів"²⁵. По смерті Гоголя, Куліш часто навідував його матір, хоч не завжди її спогади про синове життя були достовірними. Пізніше, 1961 року, Куліш написав низку нарисів з критикою автентичности українського середовища гоголевих оповідок. 1859 року після з'яви роману "Чорна рада"²⁶, що є спробою відповіді гоголевому "Тарасу Бульбе", Куліш писав, що Гоголь, "заговоривши про Малоросію мовою, загальноприйнятною для обох племен, з одного боку, показав своєму рідному племені, що у нього є й було прекрасного, а з іншого – відкрив для великоросів своєхарактерний і поетичний нарід, знаний доти в літературі тільки з карикатур"²⁷.

Думку Куліша поділяла більшість українців. Вони також вважали Гоголя своїм мистцем і не мали нічого проти його писання російською. Провідний історик Микола Костомаров, у якого Гоголеві твори розбурхали інтерес до української історії, поцінував і наслідував його"²⁸.

Микола Петров у своїх екстензивних "Очерках истории украинской литературы XIX века", написаних російською 1884 року (публікація українською мовою заборонялась), вважав Гоголя українським письменником, "місією якого було встановлення злагоди між двома народами, пов'язаними матеріально і духовно, але розділеними старими кривдами і браком взаємоповаги"²⁹. Інший український дослідник, Микола Дашкевич, зазначав, що Гоголеве відтворення української історії було вдалим"³⁰. Можливо, єдина незгідна думка була озвучена популістським літератором Іваном Нечуєм-Левицьким, який писав у статті 1878 року, що муза Гоголя значно нашкодила українській літературі, відвернула багатьох письменників від України і вкорінила думку про можливість поєднання української літератури із великоруською"³¹. Нечую-Левицькому дав різку відповідь Іван Франко, провідний галичанський мистець, який, не будши симпатиком Російської імперії, все ж не

вважав корисним для української літератури повне відокремлення від російської. А в іншому дописі Франко говорить про неможливість виключити Гоголя з основ національного розвитку³².

Наприкінці століття два видатних українці пошанували Гоголя, завваживши його творчість провідним фактором у пошуках національної ідентичності.

Знаний політичний теоретик Михайло Драгоманов зазначив, що Гоголь "усюди зостався українцем по духу... Це плачевне діло, що вплив Гоголя на ... малоруську літературу виказався меншим, ніж на великоруську... (Гоголя – Ю.Л.) нам цуратися нічого, бо це один "з найславніших українців і один з найдужчих поетів всесвітніх"³³.

Видатний історик і майбутній керівник першого Українського уряду(1918 р.), Михайло Грушевський, дещо лірично писав, що Гоголь "овіяв її (України – Ю.Л.) гробовець ароматами поезії – не підозріваючи її близького воскресення, не підозріваючи вічного життя під шкаралупою півзотлілих форм"³⁴. Втім суперечливе слово пролунало від уродженої росіянки, яка присвятила себе українським студіям: Олександра Єфименко 1905 року звинуватила рух українців до Росії, учасником якого був і Гоголь, у "розоренні духовному цілому народу"³⁵.

У XIX і XX століттях з'явилося багато перекладів Гоголевих творів. Його романи стали основою лібретто творів відомого композитора Миколи Лисенка³⁶. У 1920-ті роки, протягом короткочасного ренесансу української літератури, до Гоголевої спадщини зверталось багато літераторів. Микола Хвильовий, адресуючись до Гоголя – "наш трагічний співвітчизник," – назвав одне із своїх кращих оповідань "Ревізор". Остап Вишня перелицював "Вія", а кілька поетів написали про "нашого Гоголя"³⁷.

Общерусскость проти українськості

Певною мірою приязне ставлення до Гоголя в Україні XIX століття обумовлювалось вірою декого з українців у загальноруську спадщину обох літератур – російської та української. Цієї позиції тримались Пантелеймон Куліш і Михайло Драгоманов, проти – Шевченко і його оточення.

Термін "общерусскость" вперше проаналізував російський вчений українського походження Дмитро Овсянко-Куликовський, уживши його у розвідці про Гоголя, перше надрукованій близько 1910 року³⁸. Автор, послідовник Олександра Потебні, постійно звертався до історії української думки. Концепція Овсянко-Куликовського була варіацією давньої, добре вкоріненої російської ідеї, що всі слов'яни мають визнавати російську першість. Сьогодні це можна розцінити як неприхований шовінізм, але цю думку протягом століть поділяла більшість російських інтелектуалів. Лише зрідка люди подібні до Петра Чаадаєва ставили її під сумнів. 1854 року він насмілився написати, що "Росія рухається не тільки у напрямку свого власного поневолення, але поневолення всіх сусідніх народів"³⁹. Втім концепція російської зверхності залишилась непорушною (відомо, якою була доля Чаадаєва), пережила революцію 1917 року і у різних модифікаціях відродилась у Радянському Союзі.

Концепція "общеруссианизма" була і кредо Гоголя, що продемонстрував своєю

розвідкою Овсянико-Куликовський. Завважимо, що не повністю заперечував Т.Шевченко, закликаючи у ненадрукованій статті 1847 року: "А на москалів не вважайте, нехай вони собі пишуть по-своєму, а ми по-своєму. У їх народ і слово, і у нас народ і слово. А чиє краще нехай судять люди"⁴⁰. Шевченкові друзі Куліш і Костомаров були менш упокоєні, але у другій половині ХІХ століття, після репресивних заходів стосовно вжитку української мови, практично всі українські літератори та інтелектуали відкинули ідею "общерусскости". Як підкреслив 1876 року М.Драгоманов, у рік сумнозвісного Емського указу, "це "общеруське" письменство не може задовольнити усіх і в усякій потребі"⁴¹. Більшість українців, визнаючи за Гоголем його почесне місце, сподівалась розвитку власної літератури і залишила його досвід осторонь.

У підрозділі, названім "Гоголь – общерус на малорусской основе" Овсянико–Куликовський, повторюючи кліше ХІХ століття, переконує, що "общеруссы" — "це слово, яке не означає об'єднання чи узагальнення концепцій "великоросів", "малоросів", "білорусів" з їх поділом на діалекти у спільну групу, але означає особливий різновид, який дійсно існує". "Він існує, – продовжує вчений, – бо також існує "общерусский язык". Він став не тільки державною мовою Росії, але також мовою літератури та інтелігенції. Гоголь змальовує "особливі національні (малоруські – Ю.Л.) риси", але сам він зіграв визначальну роль в історичному розвитку "образования общерусской национальности"⁴². У іншому розділі "Гоголь и Россия", Овсянико–Куликовський не має проблем із зображенням великої любові мистця до Росії, посилаючись на власні зізнання "Гоголя – Гоголя". Він намагається пояснити Гоголеву суперечливість як наслідок його "егоцентризму". Вочевидь, на думку науковця, національна ідентичність не може зумовити таке протиріччя. Сьогодні ж можна сказати, що в усьому цьому і Гоголь, і Овсянико–Куликовський демонструють, окрім відданости, ще й сервільність до матері–Росії: Чи не була на разі "общерусскость" лише прикриттям імперського домінування?

Тож не дивно, що найдошкульніші закиди Гоголю (і думки, і слова) висловлювали окремі емігранти, що мешкали у Південній і Західній Європі, а пізніше – діаспора. Євген Маланюк, поет та есеїст, 1935 року написав проникливий нарис "Ногол–Gogol", перекладений і англійською⁴³. Ультра-націоналістичний літератор Юрій Липа, який у 1943-44 роках воював у лавах УПА, включив розділ про Гоголя у збірку 1935 року "Боротьба за українську літературу". Він назвав Гоголя "зрадником", який полишив рідних і пішов служити ворогу, висміявши його сподівання змін у Росії⁴⁴.

"Батько" українського "інтегрального націоналізму" Дмитро Донцов, якимось зауваживши, що Москва звела Гоголя з розуму, писав, що "скільки б Гоголь не клявся у любові до Росії, йому не вірили. У його творах (росіяни – Ю.Л.) бачили тільки насмішку над Росією"⁴⁵.

Врешті 1964 року Улас Самчук, відомий волинський літератор, на той час мешкаючи у Північній Америці, звинуватив Гоголя, що він дав приклад українському письменству йти за Солопієм Черевиком, якого чорт водить Сорочинським ярмарком⁴⁶.

Українська гоголіана ХІХ-ХХ століть знаменна суттєвими дослідженнями життя і творчости мистця (на Заході найбільш знані Куліш і Чернишевський).

Англомовна студія автора цієї книги надрукована у 1971 році, київське видання українською мовою 1998, репрезентує огляд розбіжностей між Гоголем і Шевченком⁴⁷. Відомий український науковець-емігрант Дмитро Чижевський написав багато статей про Гоголя і включив їх до "Історії української літератури" (англійський переклад 1975 року, перевидання 1997 року)⁴⁸. Можливо, останнє самостійне бачення гоголевого українського коріння, явлене в Україні, належить Павлу Филиповичу (1920-ті роки)⁴⁹.

У радянські часи ідеологію Гоголя потрактовували як ще один "доказ" російсько-української дружби. Написаний 1927, а надрукований 1931 року нарис Фелікса Якубовського "Двонаціональність М. Гоголя та українська дрібнопанська література" пояснював Гоголеву "проблему" як проблему "хворої, розколотої особистості... Розкол мав перш за все класові причини. Ми розуміємо трагедію людини, що опинилась між молотом і ковадлом, яка мала бути ідеологом класу дрібних українських землевласників у часи великої економічної та ідеологічної кризи. Тож він борсався..."⁵⁰. Знавець цієї теми, Ніна Крутікова, у 1950-ті роки, коли "борсання" призабулось, висловила лаконічно: "Своєю діяльністю Гоголь сприяв-культурному єднанню, зміцненню дружби й братерства російського і українського народів"⁵¹.

ЗНОВ ТАКИ – УКРАЇНСЬКИЙ ЧИ РОСІЙСЬКИЙ?

Зрозуміло, що, маючи такий ідеологічний образ, Микола Гоголь, після колапсу СРСР і радянської науки у 1990, проголошення Україною незалежності у серпні 1991 року, неминуче потребував ревізії на інших засадах. Маятник хитнувся у протилежному напрямі, тяжіючи до провідних західних пост—колоніальних теорій переосмислення культури країн третього світу. Допоки це ледь помітно, оскільки небагато західних критиків цікавились ситуацією у колишніх колоніях СРСР. Адже є певний супротив у ставленні до колишніх радянських республік як до "колоній" Втім, їх залежність від Москви може бути іншою, але не присутньою. У автора на пам'ятку, як десь 1950 року у Нью-Йорку український вчений-емігрант гаряче протестував, коли Радянську Україну називали колонією Росії. "Нас можна називати провінцією Росії, – доводив він, – але не колонією". Можливо, його незгода. визнати колоніальний статус України показова для старого сприйняття двох народів як "братерських". Чи, може, то було свідчення успішного промивання мозку?

Як там не було, але 1991 року концепція "дружби і братерства" з Росією була швидко відкинута українськими інтелектуалами та науковцями, які відчувались вільними. Загальна ейфорія після оголошення результатів референдуму на якийсь час охопила всіх. Лише після 1993 року відновилося більш врівноважене становище у незалежній республіці (супроводжуване серйозною економічною кризою). Але науковці, не зважаючи на труднощі з друком, продовжили дослідження заборонених зон української історії та літератури. Це було і залишається цариною молоді, не обтяженої радянським минулим. Певні результати нього нового шукання очевидні і на них мають зважити за межами України.

Саме у ці нові часи вийшли друком перші спроби переоцінки Гоголевого місця у інтелектуальній історії України. Вже напередодні незалежності, 1991 року, відомий український поет та есеїст Павло Мовчан у книзі, видрукованій російською мовою у Москві, категорично виступив проти Гоголевої біографії у редакції Ігоря Золотуського (1984 р.), де, згідно Мовчану, “історія його рідної землі була для нього (Гоголя – Ю.Л.) тільки захопленням”⁵².

Подальший наступ українців на російське бачення Гоголя знаходимо у дописі Євгена Ященка, видрукованім престижним часописом “Сучасність” на початку 1992 року. Це різкий відгук на публікацію 19887 року журналом “Новый мир” есею Набокова про Гоголя⁵³. Набоковський есей перше друкувався 1930 року у Парижі, а 1944 року вийшов книжкою у США (посилання на це видання вже подавалось). Є.Ященко починає заувагою, що Набоков “відрізає” все, що єднає Гоголя з Україною. Він стисло викладає зміст есею російського емігранта, у якому “Мертвые души” подаються як так такі, що не мають нічого спільного з Росією, а є лише “словесним жартом” (певно, Ященко адресується до набоковської розмови про “пошлость”, хай і нав’язу Мережковським). На противагу Набокову, Ященко вважає великий роман Гоголя сатирою на Росію і російське дворянство, тож, Набоков прагне порятувати добре ім’я класу, вихідцем з якого він був. У дечому Ященко поновлює стару російську критику роману як “наклепу на Росію” (“Северная пчела”, 1842 р.). Ященко майже тішиться, що українець виявився вдатним до такого.

Більш софістичною є стаття Лариси Масенко “Гоголь у російській літературі: пророк чи Басаврюк?”, видрукованій “Літературною Україною” влітку 1992 року⁵⁴. Вона поновлює старі докази провідної ролі Гоголя у російській літературі, хоч зауважує, що він досяг цього значення свого українського первня. Для Масенко Гоголь ілюструє те, що Шевченко позначив як “оубкраденість” України Росією. Вона переконливо демонструє загальновідоме: Гоголь ніколи не почувався у Росії своїм, він змальовував Росію темною фарбою, він волів, але не зумів полюбити Росію. На підтримку останньої тези цитується М.Бахтін із твердженням, що “Гоголь загубив Росію, тобто план для її сприйняття і зображення”. Масенко іронізує із заяви Набокова, що Гоголь був “генієм, народженим Росією”, і стверджує, що, пародіюючи російську мову, Гоголь проілюстрував трагічний розрив між “своїм” і “чужим”. Доречно наводиться зізнання Гоголя після прочитання Пушкіну перших розділів “Мертвых душ”: “Меня это изумило. Пушкин, который так знал Россию, не заметил, что все это карикатура и моя собственная выдумка!” Карикатура була зумисною і спрямованою проти Росії, північного похмурого сусіда України. Насамкінець Масенко прозоро натякає, що Гоголева “зрада України” могла бути позитивною для його творчості, але не життя.

Варте уваги те, що не тільки українці почали розуміти нове місце Гоголя у своїй країні. Кореспондент “Нью-Йорк таймс” Целестін Волен повідомила з Москви літом 1992 року: “Микола Гоголь був українцем, який писав російською мовою. Радянська енциклопедія називає його російським письменником, тоді як українці теж претендують на нього... Більшість людей (у Москві – Ю.Л.) не уявляють Росії без України”⁵⁵.

Остання теза Масенко, у дещо іншій формі, з'являється у статті Оксани Забужко, тонкого поціновувала і одного з провідних українських науковців. У дописі 1994 року вона пише, що Гоголь та сучасне йому українське письменство (Квітка) “без жодного інтелектуального опору прийняло імперський концепт Малоросії, як такої, що “отжила свой век”⁵⁶. Гоголь, зокрема, витворив справжню “некрофілію” України у своїх оповідях.

Більш плідна інтерпретація Гоголевої “некрофілії” з’явилась із часом у працях українсько–американського дослідника Г.Грабовича.

Для завершення цього стислого огляду новітньої гоголіани необхідно звернутись до студій Юрія Барабаша, який глибоко займається цією проблемою. 1996 року він зі знанням теми написав про Гоголя і Шевченка, зосередившись, перш за все, на по трактуванні мистцями історії України. Він аналізує маловідомі нотатки Гоголя з української історії (“Отрывок из “Истории Малороссии“. Размышления Мазепы“) и приходять до ймовірного висновку, що у той час, як Шевченко виявляє неприхований гнів, сарказм і бажання супротиву, Гоголь у своїх сценах української історії показує непевність, нерішучість, бажання ухилитись і змовчати⁵⁷. Інша нещодавня книжка В.Звиняцьковського ще більш провокативна. Майже містичним видається, що його остаточна інтепретація творчости Гоголя (як наслідок різнорівневих дискусій), у дечому збігається з думками автора цього дослідження (хоч їх розводить не тільки віддаль у тисячі миль, але й виховання). Рецензент книги Ю.Барабаша “Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков” підкреслив її амбівалентний висновок, зазначивши, що Гоголь належав до двох національних культур, але його творчість, глибоко вкорінена в українській літературній традиції, стала фактом історії української літератури⁵⁸.

Слід вітати у сьогоденній українській науці публікацію українськими часописами розвідок американських науковців. Зокрема, видрукований “Сучасністю”⁵⁹ допис Григорія Грабовича переводить дискусію про Гоголя у новий вимір. Грабович розглядає Гоголів “міф про Україну” дещо під іншим кутом зору. Він переколиво доводить, що Гоголь цим міфом прагне відійти від української минувшини до загальноросійського світу. Аналіз цього міфу (опертя Гоголя скорше на фольклор, аніж на історію) веде до міфологічної інтерпретації літературних творів (Грабович показує це також і на шевченковій поезії). Не обов’язково таке бачення українськості Гоголя сьогодні сприймають в Україні, що свідчать виступи проти Грабовича в українській пресі. Зокрема історик Ярослав Дзига не визнає “міфічну концепцію” і закидає досить брутально, що при літературному аналізі треба звертати увагу на історичну основу⁶⁰.

Така полеміка, назагал варта заохочення, здатна спровокувати швидше запальність, аніж щось пояснити. Із сумом констатуємо, що "міф" для людей України, які не читали Юнга чи Норторна Фрая, все ще є нагадуванням пригнічуючого панування радянського міфу, який намагаються забути. Тож такі дискусії про Гоголя тяжіють до емоційности аргументацій.

Багато з українських дискутантів сьогодні згідні з твердженням Олександри Єфименко, яка писала ще 1902 року, що Гоголь був рідним сином малоросів і прийомним сином великоросів. І саме названій матері він віддав свій таланти, життя і серце, хоч отримав їх від своєї першої матері.⁶¹

Дискусія про Гоголя триває. Щодалі, вона все більше концентрується довкола нього й України, а не Росії. Так, пост-колоніальні критики прагнуть перетлумачити і навіть переписати наново історію. Все відвертішим стає намагання проголосити Гоголя українським літератором, "блудним сином" (Євген Сверстюк)⁶² України, на разі готової привітати його повернення.

Те, що Гоголь писав російською, на думку багатьох більше не заважає його сприйняттю українським письменником. Врешті решт у добу українського бароко література в Україні створювалась давньо-українською, польською, латиною і, тим не менш, весь цей загал вважаються українським. Це, звичайно, може привести українських науковців до претензій на Капніста, Короленка та ін. Час покаже, наскільки це серйозно.

РОЗТЯТЕ ЖИТТЯ

Перше ніж узятися до біографії, необхідно стисло відновити у пам'яті центральне питання, розглянуте припочатку цього розділу – проблему Гоголевої "розколотої душі". Це "двойдушие" дехто з російських критиків Гоголя підмітив майже одразу. Про це писалось не тільки стосовно його творів, але оточення і особистости. Російські критики зреагували на "Ревізора" і "Мертвые души" як твори, ворожі Росії, до того ж написані малоросом. Так, С. Венгеров заявив, що Гоголь зовсім не знає Росію і росіян⁶³. С. Аксаков вважав, що Гоголь "не любить Росію: тільки гляньте, якою прекрасною видається Малоросія і якою він змальовує Росію"⁶⁴. Граф Федір Толстой гадав, що автора треба було б "у кайданах приправити до Сибіру".⁶⁵ Олександр Герцен вказував, що перехід "від українського козацтва до росіян... приводив до темряви і смутку"⁶⁶. Василь Розанов назвав знаменитий роман "мертвою тканиною (подій – Ю.Л.)". У книзі про Великого інквізитора 1894 року Розанов відмовився визнати за Гоголем місце у російській літературі, зазначивши, що "він створював тільки карикатури... цілу генерацію гуляючих мертвяків, і ми почали ненавидіти все це покоління"⁶⁷. Можна ще і ще наводити подібні думки, частково спричинені ставленням до Гоголя як неросіянина. У 1830-ті неприпустимою була навіть гадка, що росіянин візьметься за те, що могло видатись образливим для Росії. Навіть набагато пізніше Гоголя вважали злим генієм Росії.

Ставлення росіян до Гоголя було виявом загального ставлення до України Були такі (Набоков: "Гоголь – найдивніший прозовий поет, народжений Росією"), які вважали Україну частиною Росії. Але більшість визнавала Малоросію самобутнім регіоном Росії. Лише на початку ХХ століття поокремі представники еміграції стали на об'єктивнішу позицію. Микола Трубецькой визнав, що "без ланки українзації європеїзм не вкорінився б у російському ґрунті".⁶⁸ Трубецькой, до слова, стверджував, що обидва народи мали спільну історію та долю.

Тих росіян, які мали Гоголя за свого, дещо турбувало його українське походження, яке вони по-своєму намагались пояснити. Андрій Синявський глибше за інших осмислив Гоголеву "роздвоєну душу" у світлі російсько-українських відносин: "Недаремно іноземцеві (инородцу) дано часом краще виразити самосвідомість нації-мачухи, з якою він зріднився достатньо, аби бути їй у законних

дітях, але, однак, не настільки зростаючись, щоб втратити потрібний мистцеві чужоземний, крайній погляд. Так, Гоголь, пройшовшись Невським (проспектом – Ю.Л.), який всім обрид, вперше його побачив із периферійної позиції, з перехрестя України і Невського проспекту, на який він щойно прибув, – зіркіше і відчуженіше за те спостереження, яке зробив би там столичний житель (...)

Його незнання, відсутність міцних зв'язків із національним середовищем дозволили йому не тільки добре прижитись на Півночі (як, втім, скоро він ще краще прижився у Італії), але виконати єдину у своєму роді місію возз'єднання у своїй творчості російської і малоруської стихії. Та і друга були йому близькі, однак, не настільки, щоб перетворитись на припону і гальмо і зробити його споборником одного вузько-національного кола ідей і образів. Не біда, що окремі сородичі називали його поганим українцем, інші ж столичні охоронці чистоти мови і життєвої правди не бажали визнавати його російським автором. Похибки та огріхи свідчили тільки те, що Гоголь не вріс у ґрунт ні там, ні тут, а корені його у ґрунт заходили так глибоко, що замикали Русь із Україною, що відповідало, між іншим, і тодішньому цензу, і внутрішньому його самопочуванню освіченого панича, який із повним правом мав себе за росіянина і, водночас, згідно крові і місцю народження, – малоросом"⁶⁹.

Це дослідження з'явилося на початку 1970-х років, коли панувала радянська концепція непорушного українсько-російського братерства, беззастережно прийнята російськими інтелектуалами, навіть дисидентами штибу Синявського. Незбагненним для них було не тільки можливе відокремлення України від Росії, але, за давньою російською традицією українська історія і культура мислилась складником російської. Це правда, що дозволялось вживати українську мову, хоч і під потужним пресом русифікації, і література цією мовою була визнана однією з літератур багатонаціонального СРСР. (Одним з виявів цієї політики були публікації російською мовою творів літераторів – неросіян: українця Юрія Яновського і киргиза Чінгіза Айтматова). Гоголь тепер, як і раніше, виступив як найкращий приклад україно-російського симбіозу у минулому і сучасності.

Синявський пише до діла, хоч часом і нагадує "общерусскость" Овсяннико-Куликовського. Коли він говорить, що Гоголь, "іноземець", зміг виразити "свідомість нації-мачухи", він вказує на причину Гоголевих "двох душ". Але звідки Синявський може знати, що Гоголь відчував "відсутність міцних зв'язків з національним українським оточенням?" Можливо, це була не відсутність, а лише притлумленість. Українці у тезах Синявського можуть побачити повторення звичних російських тверджень про сердечні узи між Україною і Росією. Для них Гоголеве найщиріше прагнення, його "місія", може здаватись поразкою. Це, звісно, не применшило б Гоголеву (чи Гоголеву) велич як літератора і не означало б неправоти Синявського. Все ж літературні твори і літературні біографії живуть власним життям, якщо їх до того вивчають не осібно, але у зв'язку з історією давньою і сучасною. Історія України і національне оточення Миколи Гоголя заслуговують на свіжий погляд, що не зазнав впливу вікового російського імперського світогляду.

Якщо Гоголеве негативне змалювання Росії спричинене не лише тим, що він почувався іноземцем у Росії (якось він сказав, що "только свиньи могут жить в

России"), але було криком змученої і розірваної душі, то біограф має поцікавитись: чому вона була змучена і чому так страждала? Якщо прийняти запропоноване Гарольдом Блумом бачення літераторів XIX століття "крізь лінію візії"⁷⁰, то необхідно дослідити Гоголеву візію. Чи може так бути, що вона більше обумовлена його рідною землею, аніж, зокрема, візія Джеймса Джойса, сформована за межами Ірландії? У листі до О.Смирнової з Франкфурта від 24 грудня 1844 року. Гоголь, зізнаючись, що має дві душі, далі говорить: "Знаю талько то, что никак бы на дал преимущества ни малороссиянину перед русским, ни русскому перед малороссиянинем. Обе природы слишком щедро одарены Богом, и как нарочно каждая из них порознь заключает в себе то, чего нет в другой, – явный знак, что они должны пополнить одна другую"⁷¹. В інших випадках він говорив, що саме це й було його справою – примирення їх обох. Може, ці зусилля привели його зрештою до того, що було розцінене як божевілля.

Часткові відповіді на ці складні запитання може дати вивчення життя Гоголя і його українського вкорінення, що, певно, суттєвіше за петербурзьке оточення. Послідовники Едварда Седа сьогодні можуть вважати Гоголя, українця у російській імперії, "жертвою імперіялізму", який мав "тільки таку альтернативу: служити чи загинути"⁷².

Не ця думка визначила підґрунтя цього дослідження. Навпаки, заперечу, що у його часи Гоголь міг досягти того, чого він досяг, тільки у межах імперської культури, часткою якої він був. Хоч певного штибу "жертвність" залишила глибокий відбиток на його особистості, якщо не на творчості. Ця особистість припускає стільки різних підходів, що унеможлиблює однозначну відповідь, проте дає ключі до "розділеної душі" Миколи Гоголя. Чи був цей поділ викликаний його відданістю і Росії, і Україні? Те, що сприймалось як належне сучасниками, могло, у його випадку, привести до психоневротичного стану.

На загал прочитання Гоголевої історії життя може бути не менш захоплюючим, ніж читання його книг (є у цьому певна "жорстка біографічна чарівність"). Все ж ключ до "двох душ" треба шукати не там, де намагався Анрі Труайя, коли назвав популярну біографію "Роздвоєна душа: Життя Гоголя" (1975). Французький біограф пішов шляхом применшення того, що видається найсуттєвішим, – українськості Гоголя. Хоч про це не йшлося у англійських рецензіях, біографію Труайя розкритикував Алекс де Джонг за неспроможність "пояснити (Гоголеву – Ю.Л.) загадкову і бентежну поведінку"⁷³.

Сьогодні дехто з українських науковців, дошукуючись нових свідчень зростання української ідентичності протягом історичного розвитку (особливо у світлі вічного протистояння з Росією), говорять про спроби знайти Атлантиду. Вони прагнуть витягти на поверхню давно потонуле. Одна з таких спроб стосується життя і творчості Миколи Гоголя. Де Джонг писав 1975 року, що "ніхто досі не спромігся на повний адекватний критичний нарис про нього". І справді, було багато спроб змалювати портрет "загадкового карли".

Пропоноване дослідження, завдяки зосередженості на Україні, а не Росії, спроможне дещо додати до притлумленої Гоголевої патримонії. Визначені межі перешкоджають розлогій оповіді про Гоголеву біографію у цій книзі. Наша

зосередженість на Україні є свідомою – вона спрямована на відновлення відвертого дисбалансу, що тягнеться із минулого.

Коли у першому надрукованому творі Гоголя, "Ночь перед Рождеством", український коваль Вакула мандрує до Петербургу, щоб здобути цариціні черевички на прохання своєї коханої Оксани, то, повернувшись, каже: "Погляди, какие я тебе принес черевички!.. те самые; которые носит царица.

–Нет! нет! мне не нужно черевичков! – говорила она, махая руками и не сводя с него очей, – я и без черевичков... – Далее она не договорила и покраснела". Оксана мала рацію. Жодні російські черевички, принесені Вакулою з Петербургу, не могли пасувати українці. Подорож і Вакули, і Гоголя до Петербургу, хоч би яка захоплююча, була намарною. Але це стало очевидним лише за сто шістдесят років по написанні цього твору.

II. УКРАЇНА

*Але ми вирости в імперії і застали умови імперії, яка
Породжує людину відчужену. Це не рідна матір, яка
береже і плакає свій рід, а мачуха, яка потребує слуг.
Євген Сверстюк (1993)*

ВМИРАЮЧА МАЛОРОСІЯ

Буває, імперії розростаються завоюваннями, що стимульовані спокусою. Протягом століть російський експансіонізм, якому не давав згаснути абсолютизм, пристрасність православ'я, панславізм і агресивний націоналізм, розповзався землями прилеглих країн. В імперіялістичну добу загарбання інших країн вважалось природним, навіть корисним. Завважимо, що майже завжди був опір завоюванню з боку тих, кому належало підкоритися. Але "багато народів... залишалось вдоволеними російським імперіялізмом і не робили спроб звільнення від його панування"¹. Мались вагомні причини для такої мовчазної згоди.

Останнє намагання звільнення українців здобути свободу привело кілька тисяч козаків Мазепи, союзників Швеції, до протистояння російському царату у битві під Полтавою 1709 року, ця спроба була мужньою, але безрезультатною². Частково це пояснювалось успішною спокусою української еліти (включаючи козацьку старшину) Росією. Залишившись практично без керівництва, українці підкорились переважаючій силі і московським умовлянням. Поступова ерозія української влади і втрата гетьманської автономії після тієї батальної битви сьогодні підтверджується документами англійською мовою³. Це досить сумна історія не лише російської безжальности, але й української необачности, навіть якщо й "прикрашеної" якимось опором.

На думку англійського дослідника британської імперії: "Імперіялізм починався як віра й почуття перше ніж став політичною програмою"⁴. Це мало місце і у Росії. Віра, емоційно насичена, струмувала із багатьох джерел. Вона заповонила й зачарувала (як і у випадку із Гоголем) багатьох підлеглих неросіян, яким, із різних причин, бракувало віри у себе. Росіяни полюбили "великі ідеї" (одну з них так просто і назвали – "русская идея"), натомість українці сповідують досить скромні і помірковані життєві цінності⁵.

Вони жили на родючих землях, тоді як росіяни осіли на підзольному ґрунті, а через те поривалися звоювати чорноземні території. Російський імперський поступ стимулювався як бажанням загарбати багату і родючу Україну, так і

стремлінням пошуку культурних контактів із Заходом і Півднем. Україна із надлишком вволила обидва запити протягом наступних трьох століть.

У ХУІІІ столітті Росія була могутньою державою, і ця імперська самовпевненість надихала її літераторів та інтелектуалів на оспівування сили та слави країни. Окрім того, більшість росіян до глибини душі були переконані, що Україна належить Росії. Врешті решт, їх усіх вчили, що Київ був "матерью городов руських" (частіше аніж "российских"). Але все ж переважала думка, що "Русь" – це Росія. Пізніше намагання українських науковців суперечити цьому ігнорувались або відкидались як "сепаратистська пропаганда"⁶. Імперську могутність і блиск Росії на рівні відтворила тогочасна література, зокрема, поезія Гаврила Державіна (1743-1816), вояка і державного діяча, оди якого до Катерини ІІ вирують захопленням деспоткою, злегка зредукованим лестощами і сатирою⁷.

Не досліджуючи умовні заплутані російсько-українські взаємини, можна назагал схарактеризувати російську імперську присутність в Україні ХVІІІ століття. Протягом того часу крихка українська автономія руйнувалась політикою царату. Після Переяславської угоди 1654 року, згідно якої гетьман Богдан Хмельницький згодився прийняти за сюзерена російського царя (на той час найрашого для України союзника⁸), царі вважали виправданими різні заходи тиску, спрямовані на скорочення старих прав і привілеїв як українського козацтва, так і селянства. Остаточне скасування автономії Гетьманщини відбулось 1764, 1775 і 1781 року за Катерини ІІ. Короткий огляд цього політичного ошуканства можна знайти у книзі Ореста Субтельного⁹, а більш деталізований – у студіях Зенона Когути¹⁰. Праці цих американських науковців набагато точніші і читабельніші за будь-які з їх українських чи російських відповідників.

Скасування Гетьманщини відбувалось поетапно. Гетьманську канцелярію закрили 1764 року, замінивши Малоросійським колегіумом, очоленим росіянином. Останній форпост запорізького козацтва, Січ, була зруйнована за наказами Катерини 1775 року. Як сказав Карл Маркс, "справді вільна республіка в оточенні агресивних імперій"¹¹ впала жертвою такої імперії. 1783 року в Україні запровадили кріпацтво, а козацькі полки, адміністративну основу Гетьманщини, скасували. Українські церкви та монастирі, що часто були осередками освіти, втратили це право. Колишнє автономне правління Україною зникло, замінене централізованим диктатом Петербургу. Змінам у великій мірі сприяв економічний стан козацької старшини. Більшість стала, по суті, землевласниками (дехто мав досить великі маєтки), а земля оброблялась селянами. Тож замість того, щоб бути захисниками селянства, як це мало місце за сто років перед тим, козаки стали феодалами, готовими примиритись із урядовою політикою Росії, прихильної до кріпосницької знаті.

Іншого "пряника" запропонували українській еліті. Наприкінці 1780–х років майже всій українській верхівці було даровано нобілітарний статус російського "дворянства". Пізніше, на зламі століть, геральдична палата скасувала тисячі титулів і висунула суворі обмеження до тих, хто заявляв права на імперське дворянство, посилаючись на українські титули. Це вилилось у

двадцять п'ять років боротьби між українською знаттю, геральдичною палатою і Сенатом¹². Більшість із цих українських "нобілів" краще б називати "джентрі", оскільки вони зовсім не були багаті. Проте ці царські бюрократичні заходи дещо затримали асиміляцію української еліти і, певно, що стали при нагоді тим, хто опирався скасуванню своїх прав.

Не вся козацька старшина змирилась із втратою української автономії, яку мали за Гетьманщини. Є підстави говорити про тихий, але достатньо відчутний рух супротиву. Окремі голоси протести ту звучали відкрито (Григорій Полетика¹³), почали поширюватись памфлети і рукописи, що вихваляли історію козацтва. Найбільше потаємне розповсюдження мала "Історія Русів" невідомого автора. Пушкін і Гоголь знали цей твір. Ці літературні документи, як і історії Малоросії, пізніше надруковані Яковом Марковичем (1798 р.) і Дмитром Бантиш–Каменським (1822), не тільки засвідчили глибокий інтерес до української історії, але й позначили перехід нової української інтелігенції від політичної до літературної діяльності на початку ХІХ століття. Всі писання цих українських патріотів були російською мовою. Стара українська мова, що була у вжитку на початку ХVІІІ століття, зникла, а нова ще не народилася. Саме з руїни гетьманської України мала піднятися нова українська література.

Одержавши дворянство, українські верхи були готові служити російській імперії, де кожен, хто був ким-небудь, служив. Старе російське "служивые люди государевы", хоч і в іншій формі, все ще було на часі. Катерина підтримувала "служивих" із старшини. Деякі високопоставлені українці – Безбородко, Кочубей і Трощинський – сягнули міністерських посад у царському уряді. Перший із названих мав маєтки у Ніжині, другий – у Диканьці, а третій – у Василівці: всі — у "Тоголевій землі". Саме Кочубей, як відомо, сказав: "Хоч я походженням хохол, але я більше росіянин, ніж будь-хто, і за моїми принципами, і за моїми статками, і за моїми звичками"¹⁴. Не тільки урядовці, але й українське духівництво і освічене чиновництво отримували нові посади у Петербурзі. Вони повторювали раніший перехід українців до столиці за часів Петра І але цього разу українці, "як велика група з гетьманщини, постійно мешкали у Петербурзі. Вони зналися на професійному і суспільному рівнях і сформували власну культурну суб–групу у імперській столиці"¹⁶. Суттєвий культурний та політичний внесок України до тогочасних здобутків імперської Росії ґрунтовно задокументував Девід Сондерс¹⁷. Одним із молодих українців, що шукали служби у Петербурзі 1830–х років, був честолюбний літератор Микола Гоголь.

Українці, роблячи кар'єру в Росії, не обов'язково почувалися сервільними чи нижчими. Часто вони були свідомі своєї освітньої переваги і горді рідним краєм і культурою. Вони знали, що сказав російський консервативний історик Микола Карамзін, відповідаючи на питання про стан справ у Росії: "Крадут"¹⁸. Для багатьох українців Росія була далекою відразливою країною, але перед звабою "Північної Пальміри" мало хто зумів встояти. Українці, що залишилися вдома, переймалися місцевими справами. Дехто з них, як вищезгаданий невідомий автор "Історії Русів", чи як Григорій Полетика, стали дієвими "автономістами" (хоч було більше "пристосуванців"). Є велика література про їх

зусилля зберегти пам'ять про козацьку Україну¹⁹. Все ж, назагал, їх діяльність була малоефективною, а жили вони, як пізніше це назвав Гоголь, у кутках і щілинах царства.

На завершення варто процитувати російський коментар 1817 року з приводу сучасної України: "Прощаючись з Малоросією, я закінчу мою оповідь про неї однією заувагою. Наскільки я помітив, дивлячись і слухаючи, Малоросія не має щастя, незважаючи на милість природи, її політичне сонце не гріє так, як світило небесне. Вона виснажена, страждає від різних обтяжень і вповні відчуває втрату її вольних віків. Невдоволення глухе, але майже загальне, і виразні свідчення численних негараздів тим більше мене здивували, що Малоросія завжди мала біля підніжжя трону своїх чад, вигодуваних нею з юності. Було кому піклуватись про її інтереси при тронах Єлизавети, Катерини та інших монархів. Розумовські, Завадовські, Безбородьки й багато інших – були вельможні і впливові при дворі, але, судячи із стану Малоросії, не можна сказати, щоб хтось із них турбувався про інтереси своєї вітчизни й покращив її долю. Схоже на те, що людина у щасті забуває все, окрім себе і що заради фортуни вся земля – батьківщина"²⁰.

РІД ГОГОЛЯ

Гоголеві батьки й діди походили зі знаних українських родин. Досить легко прослідкувати їх генеалогію, і кілька дослідників спробували це зробити. Найкращими знавцями української генеалогічної історії з цієї теми були українці А.Лазаревський та В.Модзалевський (обидва друкувались російською з тієї ж причини, що й М.Петров) і росіянин В.Чаговець²¹. Результат їх студій, може, й на їх подив, пролив нове світло не тільки на Гоголеву біографію, але й на його творчість. Однак існує певна суперечливість стосовно Гоголевої генеалогії між російськими, українськими та американськими науковцями²². Певним чином це пов'язане із загальною проблемою російсько-українських взаємин у минулі два століття. Російські вчені, назагал, говорячи про рід Гоголя, намагались применшити вагомість козацького елемента у родоводі письменника, в той час як українські науковці, осібно емігранти, прагнули його закцентувати. Сьогодні можна навести небагато нових фактів, зате чутно забагато риторики, показової для настроїв незалежної України. Новий наголос ставиться, виходячи з пост-колоніальної точки зору. Для нашої мети достатнім буде короткий огляд цієї складної, але захоплюючої сімейної історії.

Прізвище "Гоголь" можна знайти на сторінках козацьких хронік та "Історії Русів". Козацький полковник Остап Гоголь грав помітну роль серед козаків у другій половині XVII століття. У більшості джерел, де він згадується, Остап Гоголь фігурує як прибічник Польщі. Варто пам'ятати, що у ті часи козаки з політичних причин часто міняли союзників: турків і татар на поляків. Вочевидь, що Остап Гоголь за свою службу полякам, особливо за передачу їм фортеці Могилів, отримав номінальне звання гетьмана від польського короля. Чи був Остап Гоголь предком Гоголя—письменника?

З інших документів дізнаємось, що справжнє ім'я родини, з якої походить

мистець, було Яновський чи, можливо, Гоголь–Яновські. Письменників дід по батькові Опанас Дем'янович першим, як стверджують, додав прізвище Гоголь до давнішого Яновський. Він зробив це для вагомості петиції про надання йому дворянського звання Катериною II. Син і онук сільського священника, він одружився із дочкою заможного козацького старшини Тетяною Лизогуб, до посагу якої входило й село Василівка з майже трьомастами кріпаками. Коли у 1785 році за едиктом Катерини II землевласникам, що володіли також селами, було надане дворянство, Опанас Дем'янович забажав стати шляхтичем, щоб соціально зрівнятись із дружиною. У петиції, поданій до уряду 1788 року, він заявив, що його прапрадідом був моголівський полковник Андрій Гоголь. Опанас зголосився його прямим нащадком і на доказ долучив польський документ.

Як там не було, ми знаємо, що Дем'ян Яновський, священник, мав двох синів, і один з них, Опанас, був дідом Миколи Гоголя, і Опанас від себе називає його Андрієм замість правдивого Остап. Дехто із науковців був готовий звинуватити Опанаса у шахрайській спробі підвищити своє скромне походження до знатного козацького, хоч²³ в Україні, на відміну від Росії, до священників ставились із пошаною.

Всупереч твердженням декого з Гоголевих біографів (Белій, Сечкар'юв) дід Миколи Гоголя не був соціальним вискочем. Студент Київської академії і син священника, він згодом обрав військову кар'єру, що не було незвичним у тодішній Україні. Зрештою він дослужився до посади полкового секретаря (дослівно "бунчуковий товариш") і вийшов у відставку у званні секунданта–майора, що саме собою давало підстави на дворянство. Чому ж тоді, виникає питання, Опанас домагався шляхтства спеціальним проханням, якщо він отримував його за будь–яких обставин? Американський дослідник спробував це пояснити, але назагал проблема залишається невирішеною²⁴.

Різницю у розумінні цього питання увиразнюють Гоголеві біографії. Перші біографи (і російські, і українські) коротко згадували його родовід. Пізніше, за радянських часів, значення Гоголевого роду почали применшувати і відверто фальсифікувати. Яскравим прикладом є короткий біографічний нарис Андрія Белого, книга якого "Мастерство Гоголя" з передмовою Льва Каменева, вийшла у Москві 1934 року. Вона присвячена переважно гоголівському стилю (Белій, не володіючи українською мовою, припускає кілька помилок), але подана в ній біографічна інформація – упереджена і, як зумисне така, трактується українськими гоголезнавцями²⁵.

Зв'язок між Остапом і Миколою Гоголями може бути й слабким, але нещодавні документальні дослідження його зміцнили²⁶. У будь–якому разі Опанас Гоголь–Яновський завдяки шлюбу увійшов до однієї із найвідоміших українських старшинських родин, Лизогубів, і письменник міг з більшим правом обстоювати свою шляхетність, посилаючись на бабусю, Тетяну Семенівну Лизогуб, аніж на діда Остапа. Семен Лизогуб був онуком гетьмана Івана Скоропадського і зятем переяславського полковника Василя Танського. Тож за цією лінією Микола Гоголь був далеким родичем знаного українського поета XVIII століття, Танського, автора комічних інтермедій та вірша про

Перемогу Христа над сатаною (1746 рік).

Леон Стілмен зрозумів, що Остап Гоголь приваблював Миколу, хоч він ніколи не згадував про нього у листах чи, наскільки відомо, у розмовах. Чи соромився мистець заявити про свій рід у Петербурзі, чи були, може, інші, приховані причини відчуття провини? Стілмен припускає, що "Тарас Бульба" був почасти написаний для виправдання "зради" Остапа Гоголя (він був на службі у поляків – традиційних ворогів України і Росії, – але при цьому козаки часом бились на польському боці, і Гоголь це знав). Створюючи козацький епос, Микола Гоголь, можливо, хотів зобразити свою непохитну віру у героїчне минуле козацтва²⁷. Добре відомо, що український Фольклор був головним джерелом натхнення Гоголевих ранніх творів. Навіть опісля петербурзьких повістей він не поминав української теми. Ці часто обговорювані данности (які не мають нас затримувати) можуть нести новий вимір – інакше і глибше підтвердити проблему ідентичности Миколи Гоголя.

ВДОМА У ВАСИЛІВЦІ

Гоголь народився 20 березня (ст.стиль) 1809 року у Великих Сорочинцях. Батьківський дім знаходився за тридцять миль звідси, але лікар, який опікувався матір'ю Гоголя, жив у Сорочинцях. Місцем проживання Гоголевої родини була маленька Василівка, що часом називалась Яновщина (сьогодні Гоголеве). Найближчим містом був Миргород на річці Хорол, притоці Псла, що впадає у Дніпро. Ця земля, рідна для Гоголевих батьків, була багатою на історичні події.

Новонароджений Микола, якого називали Нікоша (щось на зразок українського Миколка), був хворобливим дитям, і батьки прожили шість тижнів у Сорочинцях перше, ніж змогли забрати його додому. Його вісімнадцятирічна мати була глибоко побожною і просила священника наректи хлопчика іменем святого Миколи, покровителя Диканьки, у церкві якої малась "чудотворна" ікона. Слабкий синок перебував під пильним наглядом матері, яка чекала від нього, коли виросте, великого успіху.

Нікоша заговорив, коли йому виповнилось три роки. У п'ять він уже пробував писати вірші, і відомий письменник Василь Капніст, навідуючи батька Нікоші (Капністи жили неподалік, у Обухівці), закріпив, що "із нього (Нікоші – Ю.Л.) буде великий талант, хай дасть йому доля в наставники вчителя-християнина"²⁸.

Хлопчик дуже любив свою бабусю, Тетяну Семенівну, яка, як і його мати, була глибоко побожною, але водночас гарно освіченою і виявляла неабияку вправність у живопису. В юності вона втекла з коханим від багатих і знатних батьків і вийшла заміж, всупереч їх волі. Ця незалежна жінка була для юного Нікоші джерелом історичних та релігійних оповідей.

"Тетяна Семенівна була людиною минулої доби, старого гартування, живим представником і носієм старовини в усіх проявах – у смаках, звичках, навіть примхах, зокрема, коли виїжджала куди–небудь з маєткою, то лише у екіпажі, запряженому парою волів. Вона гарно знала і пам'ятала старий козацький уклад і побут, цей світ, що пішов назавжди... Хто ще міг оповісти про Спасо-

Преображенську церкву у Сорочинцях, де колись хрестили Нікошу і де у склепі похований її будівничий гетьман Даниїл Апостол; про олтар Диканьківської церкви, що зберігає закривавлену сорочку страченого владаря цих місць Василя Кочубея; про віковий, у чотири обхвати, дуб, біля якого, за легендою, зустрічались Мотря Кочубеївна і старий гетьман Іван Мазепа? ...Хто ще, крім Тетяни Семенівни, яка жила в одному з флігелів Василівського маєтку?"²⁹

Ми також знаємо, що Тетяна Семенівна розповідала онукові сумнішу історію про "лествицу" (українською – "драбина", російською – "лестница"), яку ангели, простягаючи руки, спускають до помираючого. Якщо драбина має сім щаблів, то душа померлого потрапить на "сьоме небо", але якщо їх менше, тоді душу треба возносити. Гоголь гарно запам'ятав цю історію: його останніми словами перед смертю у березні 1852 року було: "Дайте лестницю". Він, до слова, міг бачити відому українську п'єсу "Лествица на небеси", що осібно могла б вразити юнацьку душу сильніше за бабусині оповідки.

Батько Гоголя, Василь Опанасович (1777-1825), вчився у Полтавській семінарії і потім служив на пошті. Він вийшов у відставку 1805 року і був за секретаря у предводителя дворянства Дмитра Трощинського, людини знатної, до того ж родича Василевої дружини. Думка, що батько Нікоші був сентиментальним і ні до чого непридатним, є помилковою (це враження може скластись після прочитання його любовних листів до майбутньої дружини). Він допомагав управляти великим маєтком Трощинського (особливо театром) і відповідав за проведення традиційного ярмарку у Сорочинцях (так вдало змальованого Нікошею в одній з повістей). Його записник заповнений практичними порадами як вести рахунки, спостереженнями англійських садів і філософічними розмислами. Згідно одного з джерел, "буколіка й економіка у старосвітських листах, як і у старосвітському житті, тісно переплетені..."³⁰. Подібні нахили до сентиментального і практичного можна спостерегти у літературних інтересах Василя. Він писав поезії по-російськи і комедії по-українськи. Тільки одна з них ("Собака-овца") збереглась. Вона свідчить про глибоке знання українських звичаїв і знайомство зі знаменитим українським вертепом (ляльковий театр), Василя Гоголя також знали як дотепного оповідача і анекдотчика, який мав, за словами одного літератора, "гумористичну жилку". Він не міг похвалитись здоров'ям: слабуючи чотири роки, так і не звернувся до лікаря.

Василь Опанасович одружився із Марією Іванівною Косяровською (1791–1868), яку знав з дитинства, з 1805 року, коли їй було тільки чотирнадцять. У спогадах Марія писала: "мій наречений часто навідував нас... і, коли я з подружками гуляла над Пслем, я чула його милий голос з іншого берега... Його листи до мене були переповнені ніжними зізнаннями, і мої батьки диктували мої відповіді". Батько Марії належав до знатного козацького роду і був головним почтмейстером Харкова. Марія була справжньою красунею, уславлена обличчям кольору слонової кістки. Вона обожнювала своє улюблене дитя Нікошу, який залишався ніжним і відданим їй протягом життя. З часу його народження мати була для нього безперечним авторитетом і мала вплив на його формування. Вона пережила свого сина і залишила багато спогадів, не завжди

точних, що тим не менш є багатим джерелом Гоголевої біографії. Українською мовою говорили і батько, і мати Гоголя, але переважно спілкуючись із слугами та селянами. Пізніше Микола, який досить добре володів українською (всупереч думці Шевченка, виказаний 1847 року), завжди вживав її, звертаючись до челяді. Російська, зрештою, була мовою освіченого класу. Сумнівно, щоби малий хлопець був свідомий козацького походження батька. Але знав про орнітологічне значення свого прізвища: “гоголь” – назва качки-норця з чорнобілим пір'ям.

Родова садиба, Василівка, була розташована у мальовничій місцині. Григорій Данилевський, українець, який писав російською мовою, залишив опис краєвиду, що значив так багато для майбутнього письменника:

“Ось вони, місця, де проминуло веселе дитинство Гоголя! Широка галявина над косогором. Праворуч хати хутора, чистенькі, пофарбовані білим і жовтим, у затінку чарівних садків; ліворуч левада, щось наче розлогий город, середина його, ближча до хутора, обсаджена липами та вербами. Перед цією огорожею кам'яна церква із зеленим дахом. Огорожа церкви з цегли, покритої жовтою і білою фарбою; цеглини викладено у вигляді ґраток. Церква стоїть між левадою та хутором, напроти неї, прилягаючи до хат хутора, з правого таки боку, нова огорожа: за нею панський дерев'яний будинок з червоним дахом, одноповерховий; праворуч віл нього флігель, ліворуч – селянське житло. За будинком сад, за садом ставки. За ставками неоглядні рівнини українських степів”³¹.

Час від часу родина Гоголів гостювала у Кибинцях у свого благодійника Трощинського, але завжди радо поверталася до Василівки. Гоголів батько особливо цікавився садами, деревами. Він радо прогулювався між дубами й кленами, що стали улюбленими деревами Нікоші. Пізніше він з приємністю згадував перебування у саду, коли навесні допомагав батькові.

За Василівкою перед юним Гоголем відкривались захоплюючі краєвиди. Потім у своїх оповіданнях він з любов'ю змалював береги Псла, “реки–красавиці”, зеленаве листя березняку та верболозу. Можемо з певністю говорити, що ось це природне оточення суттєво вплинуло на його творчість. Йому бракувало цієї краси у Росії, і Гоголь віднайшов її в Італії.

Особистісний і за давнини спомин про дитинство знаходимо у листі Гоголя до матері від 1838 року:

"Я помню: я ничего в детстве сильно не чувствовал, я глядел на все, как на вещи созданные для того, чтобы угождать мне. Никого особенно не любил, исключая только вас, и то только потому, что сама натура вдохнула это чувство. На все я глядел бесстрастными глазами; я ходил в церковь, потому, что мне приказывали, или носили меня; но стоя в ней, я ничего не видел, кроме риз, попя и противного ревеня дьячков. Я крестился потому, что видел, что все крестятся. Но один раз, – я живо, как теперь, помню этот случай, – я просил вас рассказать мне о страшном суде, и вы мне, ребенку, так хорошо рассказывали о тех благах, которые ожидают людей за добродетельную жизнь..."³²

Поняття "відплати", характерне для східного православ'я, було привнесене до свідомости хлопчика, а потім переслідуватиме його у житті й творчості.

Інша рання згадка свідчить про злостивість і вразливість хлопчика. Вчинки людські можуть бути випадковими, але вони підпорядковані божественному Промислу. Коли Нікоші було п'ять років, він втопив kota. Пригода сталась, коли хлопчика залишили вдома самого, і він пізніше згадував:

"Серед повної тиші (я – Ю.Л.) дослухався до стукоту довгопо маятника старовинного стінного годинника. У вухах гуло... Мені вже тоді здавалось, що стук маятника був стуком часу, що йде у вічність. Раптом ледь чутне нявкання кішки стривожило мій спокій. Я бачив, як вона, нявкаючи, обережно підкрадалась до мене. Я ніколи не забуду, як вона, потягуючись, йшла, а м'які лапи слабо постукували по підлозі кігтями, і зелені очі миготіли недобрим світлом. Мені стало жахно... "Кицю, кицю", - пробурмотів я... і схопив її... Я побіг у сад... і кинув її у ставок і кілька разів, коли вона намагалась виплисти і вийти на берег; відштовхував її жердиною. Мені було страшно, я тремтів, і водночас відчував якесь вдоволення, можливо, помсту за те, що вона мене налякала. Але коли вона потонула, і останні кола по воді розійшлись,.. мені раптово стало дуже жаль "киці". Я відчув муки сумління. Мені здавалось, що я втопив людину. Я багато плакав і заспокоївся тільки тоді, коли батько, якому я зізнався у вчинку своєму, мене випоров"³³.

Цей досвід зробив його свідомим власної недосконалости. За спокійним, патріархальним фасадом Василівки він спостеріг таємничі сили, відчув приплив піднесення так само, як напад страху, і виказав чутливість і ранню дорослість, які розгледіла лише його мати.

Ставлення Гоголя до тварин залишилось амбівалентним. У багатьох його творах вони репрезентують зло (кабани і собаки), а добрі слова збережено для коней. В одній із оповідей кіт віщує наближення смерти. Зло може мати багато виявів, і Нікоша, ще дитиною, відчув це.

Закінчуючи розмову про життя у Василівці, необхідно згадати Гоголеве захоплення українськими наїдками. Протягом усього життя Гоголь приділяв велику увагу стравам, був сам собі за кухаря і без упину згадував про їжу у своїх книжках. Студії про цю пристрасть вийшли друком³⁴. Вони опосередковано доповнюють картину його дитинства, щасливого і безтурботного.

КИБИНЦІ

У певному сенсі Василівка була тісно пов'язана із Кибинцями, маєтком Дмитра Трощинського, вельможного землевласника і колишнього царського міністра юстиції. Всупереч твердженням Белого, що він "виліз у міністри із козаків"³⁵, Трощинецький походив із давнього і шанованого козацького роду. Його прадід Матвій був помітним ватажком у Запорізькій Січі, родичем гетьмана Івана Мазепи. Один з його нащадків, Степан, став полковником гадяцького козацького полку. Під час військових дій між Росією і Мазепою його заарештували (можливо, за прихильність до Мазепи), і він помер у київській в'язниці 1709 року. Дмитро Трощинський, випускник Київської академії, спочатку правитель канцелярії князя Миколи Репніна, потім Олександра

Безбородка, нарешті, цариці Катерини П. Вона надала йому звання статс-секретаря і подарувала великі маєтки в Україні на визнання його заслуг. Трощинський посідав високі державні посади за царювання Павла I та Олександра I, який призначив його головним директором пошт. Після закінчення війни з Наполеоном Олександр I переконав його повернутись до Петербургу і зайняти пост міністра юстиції. Він перебував на цій посаді з 1814 по 1817 роки, а після відставки повернувся до Кишинів, де й жив до смерті у 1829 році.

Відставний Трощинський облаштував у Кишинів театр, бібліотеку і музей. Він виявив глибоку відданість рідній землі. Дочка Капніста засвідчила у спогадах, як він просив гостей "співати добре відому малоросійську пісню "Чайку", яка алегорично зображувала Малоросію, як птаха, що звив гніздечко біля доріг, що з усіх боків оточили його. Чарівна мелодія цієї пісні, а ще більше її слова були такі зворушливі, що, слухаючи пісню, поважний старець Трощинський часто затуляв обличчя рукою і плакав". Однак, назагал, ці хвилини чуттєвості й емоційності не були показовими для його ментальності. Намагання декого з українських науковців-емігрантів включити Трощинського до числа українських автономістів виглядають непереконливо³⁶. Потребуємо подальших досліджень не лише діяльності автономістів, але й пристосуванців в Україні XVIII століття.

Трощинський ніколи не був одруженим, але дехто з рідні жив з ним у Кишинів. Він залишався великосвітською людиною і виходив до столу завжди у мундирі, з орденами, з олександрівською стрічкою. До столу він запрошував багато гостей і щедро їх приймав (зрештою, він мав шість тисяч кріпаків і власність не лише в Україні, але й Петербурзі). Серед меблів у його маєтку було бюро, що належало Марії Антуанетті. Багато із запрошених гостей залишались у Кишинів на довгий строк. Один із них, капітан Б., з'явився для влаштування феєрверку з якоїсь нагоди і прожив три роки. Трощинський глибоко цікавився культурою (князь Микола Цертелєв 1819 року присвятив своє зібрання українських пісень Трощанському) і сприяв проведенню театральних вистав і музичних вечорів. Його маєток часто називали "Кишинівськими Афінами", що, ясна річ, було перебільшенням. Але й немає підстав повторювати оцінки радянських вчених і називати його "самодуром"³⁷. Вчені-емігранти і пост-радянські українські науковці намагаються визначити місце Кишинів у інтелектуальній історії України. Серед частих відвідувачів гостинного палацу Трощинського були Василь Капніст, його брат Петро, майбутній декабрист Микола Лорер (дядько Олександрі Смирнові), Іван Муравйов-Апостол (батько трьох декабристів) і українські патріоти Василь Ломиковський та Іван Мартос. Вірогідно, що ці люди сповідували непопулярні ідеї і мали схильність культивувати місцевий патріотизм, не тільки слухаючи знамениту "Чайку" (яку, між іншим, приписують Мазепі). Цікаво й те, що пізніше, у 1850-ті роки, Тарас Шевченко зобразив Трощинського як "козака-вельможу"³⁸.

З досліджень відомо, що театром у Кишинів, де у другорядних ролях як актори були задіяні "дворові люди", керував батько Гоголя, який формував різноманітний репертуар (Фонвізін, Крилов, Княжнін, Загоскін, Озеров,

Капніст)³⁹. Найактивніші періоди в діяльності театру припали на 1806-1814 та 1822-1825 роки. Два водевілі Василя Гоголя "Простак" і "Собака-овця" були поставлені між 1822 і 1825 роками. До нас дійшов тільки "Простак". У п'єси відчутний сильний вплив тогочасних водевілів і творів Івана Котляревського. П'єса написана переважно українською мовою, хоч російські персонажі розмовляють російською, а дяк спілкується на суміші російської та церковно-слов'янської. Певний комічний ефект створювали недолугі спроби російських персонажів говорити українською. На думку одного з російських науковців, ці українські п'єси "вигідно відрізнялись від п'єс великих російських авторів"⁴⁰. Ранні українські дослідники розцінювали середовище у Кишинях як "богоспасенне місце", де "не знали ні вольтерьянського вільнодумства, ні масонського шукання правди, не продукуючи суспільних діячів подібних Новікову і Радіщеву"⁴¹. Інші намагалися відродити "голос історичної правди, що може мовчати десятиліття і століття, але ніколи не вмирає"⁴². Сьогодні саме відродження "правди", здається, важить найбільше.

Театральний світ Кишинців не був унікальним в Україні. Подібні, хоча й не такі знамениті, осередки були у Сокиринцях і Дігтярях, де проживала родина Галаганів, у інших маєтках Полтавської та Чернігівської губерній. Князь Микола Рєпнін (1778-1845) енергійно підтримував українську регіональну культуру (це у його маєтку в Яготині молодий Шевченко заприятелював з його дочкою Варварою). Один з протеже Рєпніна, Іван Котляревський (1769-1838), чия трагедія Вергілієвої "Енеїди" (перша частина з'явилась у 1798 році) вважається першим твором сучасної української літератури, жив у Полтаві. Він був автором і двох п'єс – "Наталка Полтавка" і "Москаль-чарівник", – які ставились у Кишинях. Микола Гоголь добре знав твори Котляревського і пізніше використав його рядки у якості епіграфів до "Вечеров на хуторі близ Диканьки". Полтавська губернія була центром колишньої гетьманщини, серцем козацької України на лівому березі Дніпра. Рєпнін заохочував українські настрої (він допоміг Д.Бантиш-Каменському надрукувати "Історію Малоросії") і постраждав за це, відставлений від генерал-губернаторства.

Ми знаємо, що Микола Гоголь високо цінував батькові твори, і навіть збирався один із них поставити на сцені Петербургу. Та все ж для нього вони репрезентували жанр низької комедії, де вражаючим було вживання української мови у якості комічного засобу.

Письменник-початківець тонко відчув діалектний відтінок і це могло бути однією з причин, яка втримала його від використання української мови у власних творах. У Кишинях домінувала атмосфера російського високосвітського товариства. Хоч який українець, але, перш за все, Трощинський був будівничим Російської імперії і саме це у ньому так шанував Гоголь.

ШКІЛЬНІ РОКИ У ПОЛТАВІ І НИЖИНІ

Навчання Гоголя почалося у Полтаві, де він вчився у повітовому училищі з 1819 по 1821 рік. Полтава, досить брудне містечко з майже десятьма тисячами

населення, була свого часу "неофіційною столицею" Лівобережної України і центром гетьманщини. Біля околиць міста у 1709 році між військом Петра I і Карла XII відбулась битва, під час якої розвіялись останні сподівання Мазепи позбавитись сюзеренства Росії. На полі бою і у місті поставили на ознаменування цієї події пам'ятники, що нагадували і про перемогу, і про поразку. У часи Гоголя Полтава була осередком українського культурного життя, хоч тоді він, певно, цього не усвідомлював. Найвизначнішим жителем Полтави був князь Микола Рєпнін, генерал-губернатор Малоросії (1816-1834 роки), одружений з онукою останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Рєпнін підтримував багато українських культурних ініціатив і, у межах своїх офіційних можливостей, захищав старі козацькі права. Він також допомагав театру, зокрема, сприяв викупу з кріпацтва Михайла Щепкіна, який став знаменитим актором. Він призначив Івана Котляревського директором (1818-1821 роки) Полтавського театру і там ставили його п'єси.

Училище, яке відвідував Нікоша з молодшим братом Іваном, було не дуже гарним. Якийсь час юні Гоголі жили у помешканні Гавриїла Сорочинського, який допомагав і у навчанні, бо шкільні успіхи були слабкі. Коли молодший брат Іван раптово помер, хоча слабував постійно, Нікоша пережив такий нервовий розлад, що батьки вирішили перевести його до Гімназії вищих наук у Ніжині. З великою турботою вони доправили його туди, бо він страждав на золотуху, напад якої стався раніше. Його обличчя вкривали червоні плями, але він склав вступний іспит і був належним чином прийнятий до Гімназії. За рік потому його, за сприянням Трощинського, перевели на казеннокоштне утримання. 1832 року Ніжинська Гімназія, заснована князем Іллею Безбородком, була реорганізована у ліцей. Він вважався одним із кращих навчальних закладів країни. Маленьке містечко Ніжин був із 1648 по 1781 рік місцем дислокації Ніжинського козацького полку.

Тринадцятилітній Гоголь постійно спілкувався з батьками, особливо з матір'ю. У 1822 році він перехворів скарлатиною і після одужання попросив матір надсилати більше грошей. Листи, написані у перші ніжинські роки, містять мало інформації про його навчання. Пояснення просте – йому не подобалось в ліцеї і, може, він не хотів жалітися батькам. Він також дуже сумував за домом. Це вочевидь із його скарг на власне слабке здоров'я, а також зізнання, що "всякий божий день слези рекою льються". Батьки при нагоді навідували його, але цього було замало. Зрештою вони домовились про дозвіл старому слугі Симону піклуватись про Миколу. Симон також слідкував за витратами. Нікоша його цінував і жартівливо кликав до себе: "Ой Семене, Семене. Ходи, серце, до мене", вживаючи слова української народної пісні. До Нікоші ставились як до панича, і він не мав нічого проти цього. Його батьки також попросили директора гімназії Івана Орлая (русифікованого карпатороса) наглядати за сином. Між іншим, Нікоша часто питався про "новости из Кибинец".

Швидко юний Гоголь знайшов добрих приятелів: це, перш за все, Олександр Данилевський і Герасим Висоцький, які залишили цікаві спогади про цей час.

Гоголя з Висоцьким зблизила схильність до жартів ("ми обидва пошивали інших в дурні"). Пізніше, у листі до Жуковського 1848 року, він зізнався, що ця жартівливість ("шутливість") у той час була своєрідним прикриттям його "меланхолійної натури".

Нікоша був посереднім учнем. У 1824 році йому за поведінку поставили одиницю: "... за неохайність, блазнювання й непослух". Того ж року Орлай писав до батька Нікоші: "жаль, що ваш син інколи лінується, але коли він береться до діла, то з іншими може порівнятись, що й доводить його відмінні здібності"⁴⁴. Навіть із предмету, яким цікавився найбільше з російської літератури – його оцінки були низькі. Нікоша пробував писати вірші по-російськи і виявив великий інтерес до живопису. Збереглося кілька пейзажів, які він тоді намалював. Часто Гоголь просив батьків надсилати книги з бібліотеки Трощинського. Він багато читав, особливо у 1824 році, коли почав виходити друком пушкінський "Евгеній Онегін".

Не вся літературна діяльність Гоголя у Ніжині проходила під знаком російських моделей. Він написав історичну повість "Братя Твердиславичи", трагедію "Разбойники" і сатиру "Нечто о Нежине, или Дуракам закон не писан". Ці твори не збереглися. Гоголь брав участь у випуску літературного журналу (завдяки цьому він зазнайомився з українським літератором Євгеном Гребінкою), грав у галасливому і смішному українському фарсі (можливо, одному із батькових). Його зв'язки з Україною дедалі слабшали, хоч він час від часу спілкувався з селянами (надзвичайно колоритну замальовку однієї із таких зустрічей залишив супутник Гоголя український письменник Олекса Стороженко)⁴⁵. Але настрої у Ніжинській гімназії були переважаюче російськими.

Батько Гоголя помер 31 березня 1825 року. Його удова так повідомляла про смерть: "Коли його тіло привезли до церкви, почувся удар дзвону. Тільки на п'ятий день могли його поховати... Мене не пускали до нього..."⁴⁶ Нікоша (сумнівно, що він був на похороні) писав до розбитої горем матері: "Не беспокойтесь, дражайшая маменька! Я сей удар перенес с твердостью истинного христианина... Оставшись же наедине, я предался всей силе безумного отчаяния. Хотел даже посягнуть на жизнь свою, но Бог удержал меня от сего..."⁴⁷

У вересні того ж року він писав: "мы живем теперь совершенно в глуши; никто не посещает наш бедный Нежин, мы совершенно, так сказать, в другом мире, старом й забытом". Юний Гоголь відчував свою відповідальність за овдовілу матір. У серпні 1826 року він просить її "извещать... обо всем, что вы намерены предпринимать и что делаете касательно хозяйственного устройства... Особенно извещайте меня касательно построек, новых заведений и проч..."⁴⁸

Відомості про повстання декабристів 1825 року поширювались дуже повільно. Гоголя це не торкнулось, і протягом всього життя він жодного разу не згадав про подію, що справила шокуючи враження на всю імперію. Можливо, мовчання свідчило про те, що він не був симпатиком декабристів. Це навіть дивно, бо ще гімназистом він мав чути про зібрання декабристів у маєтку Трощинського у Кибинцях. Дочка Капніста жваво згадує, яке збудження

охопило гостей у Кибинцях листопадового вечора 1825 року, коли вони дізнались про цареву смерть: "Вночі Муравйови-Апостоли і Бестужев-Рюмін похапцем виїхали невідомо куди"⁴⁹. Може, Троцинський, старий, семидесятишестирічний, не відгукнувся на події у Петербурзі (хоч декабристи активно діяли й в Україні, зосібно у Василькові й Тульчині). Молодий Гоголь міг зацікавитись місцевою історією, але протягом усього життя полишався байдужим до політичних рухів часу. Гоголь почувався рішуче невдоволеним Ніжином і дрімотною Малоросією. У червні 1827 року він писав до гімназійного товариша Висоцького: "Как тяжело быть зарыту вместе с созданными низкой неизвестности в безмолвие мертвое! Ты знаешь всех наших существователей, всех, населивших Нежин. Они задавили корою своей земности, ничтожного самодовольствия высокое назначение человека. И между этими существователями я должен пресмыкаться..."⁵⁰

Дещо пізніше, звертаючись до того ж Висоцького, Гоголь зізнавався: "...мысленно перескакиваю в Петербург: сижу с тобою в комнате, брожу с тобою по бульварам, люблюсь Невою, морем..."⁵¹

Але, перш ніж це сталося, Гоголь прилучився до двох подій, які зміцнили його критичне ставлення до Ніжина.

Однією з них стало розслідування ніби-то "вільнодумних" поглядів улюбленого Миколиного учителя – Миколи Білоусова (українця за походженням). Воно почалось у 1827 році і закінчилось відставкою Білоусова у 1830 (вже по від'їзді Гоголя). Білоусов з'явився у гімназії у травні 1825 року. Він був непересічною особистістю і став улюбленцем багатьох гімназистів, яким набридло нудне викладання. Гоголь одразу прихилився до нього, оскільки він репрезентував особу, здатну розгледіти натуру людини. Ремінісценції про Білоусова можна знайти у другій частині "Мертвых душ". Однокласник Гоголя, Нестор Кукольник (який згодом став таким – собі літератором), писав, що "Микола Григорович (Білоусов – Ю.Л.) із надзвичайною майстерністю виклав нам всю історію філософії, а разом і природнього права, у кількох лекціях..."⁵² Білоусов повинен був знати про декабристів, ймовірно, симпатизував їм: в очах влади він поширював "вільнодумство". Почалося полювання на відьом", що сприяло зближенню Білоусова з студентами. Але невідомо, наскільки глибоко вплинув Білоусов на Гоголя. Гоголеві друзі (зокрема, Данилевський та Прокопович) згадували, що у гімназії співали революційних пісень саме під впливом Білоусова. В офіційному рапорті ім'я Гоголя фігурувало, і під час слідства у листопаді 1827 року він намагався захистити Білоусова. Певно, найбільше Білоусов вабив Гоголя розповідями про "природні права" людини. З іншого боку, заклик Білоусова до соціальної справедливості менше цікавив юного Гоголя, схильного до консерватизму. Понад усе його цікавила можливість зробити власну кар'єру у Петербурзі.

Сьогодні мало свідчень про можливі зв'язки між ніжинським гуртком Білоусова і так званим "Малоросійським таємним товариством", керованим Василем Лукашевичем. Сфера діяльності таємних гуртків в Україні потребує подальших пошуків.⁵³ Імовірно, що вони не були взаємопов'язані, діяли незалежно, і, зазвичай, таємно. Товариство з Кибинців мало небагато спільного з

ними.

Інша подія пов'язана з Гоголевим викладачем латини Іваном Кулжинським: "Він (Гоголь – Ю.Л.) вчився у мене три роки, і нічого не навчився, лише перекладати перший параграф з хрестоматії до латинської граматики... Гоголя знали тільки як лінивого... юнака, який навіть не постарався навчитися російському правопису". Антипатія була взаємною. У березневому листі до Висоцького 1827 року Гоголь насміхається над Кулжинським: "Теперь у нас происходят забавные истории и анекдоты с Иваном Григорьевичем Кулжинским. Он теперь напечатал свое сочинение под названием "Малороссийская деревня". Этот литературный урод причиною всех его бедствий: когда он только проходит через класс, тотчас ему читают отрывки из "Малороссийской деревни" и почтенный князь бесится, сколько есть духу; когда он бывает в театре, то кто-нибудь из наших объявляет громогласно о представленной новой пьесе, ее заглавия "Малороссийская деревня" или "Закон дуракам не писан"; комедия-водевиль... (он) решился... просить нашей милости... и не срамит печатный бред его"⁵⁵.

Чому твір Кулжинського так дратував Гоголя? Досить сентиментально змалювавши життя українського села, Кулжинський запропонував і дещо узагальнене розуміння українського, а радше, малоросійського характеру. Він мав велике вдоволення, принижуючи українську літературу (тоді молоду) і українську мову. По суті, Кулжинський репрезентував тих малоросів, що зневажали своє українське коріння. Пізніше, у 1863 році, він оприлюднив уїдливі випадки проти Шевченка, Куліша та інших українських письменників, називаючи нову українську літературу "так званою малоросійською літературою". На його думку, це було "шкідливе безглуздя". У 1837 році українські коментарі Кулжинського були не такі екстремні, а радше сентиментально орнаментовані. Проте і тоді він писав про грубість української мови. Голос русифікатора ясно чути у "Деревне". Може, цей зверхній імперський тон Кулжинського так зачіпав Гоголя?

Надзвичайно важливо, що того ж (1827) року Гоголь почав вести у Ніжині "Книгу всякой всячины, или Подручную энциклопедию". Вона містила чимало другорядних відомостей про все на світі. Чільне місце займали нотатки про Україну. Окрім спостережень з української історії і звичаїв, були виписки з Котляревського та "Малороссийского лексикона" з посиланнями на збірки українських пісень Цертелєва та Максимовича, занотовані були й українські непристойності. Гоголь пізніше продовжив цю практику у так званій "Карманной книжке". Вочевидь, що його інтерес до України не згас, навпаки, він спалахнув ще перед від'їздом Гоголя з України у Росію.

У березні 1827 року, в листі до матері згадуючи небіжчика батька. Гоголь заявив, що пам'ять спонукає його перевірити "свої сили для поднятия труда важного, благородного: на пользу отечества, для счастья граждан..."⁵⁶

Ця думка докладніше викладена у листі до дядька, Петра Косяровського: "Может быть, мне целый век достанется отжить в Петербурге, по крайней мере, такую цель начертал я уже издавна. Еще с самых времен прошлых, с самых лет почти непонимания, я пламенел неугасимою ревностью сделать жизнь свою

нужною для блага государства, я кипел принести хоть малейшую пользу. Тревожные мысли, что я не буду мочь, что мне преградят дорогу, что не дадут возможности принести ему малейшую пользу бросали меня в глубокое уныние. Холодный пот проскакивал на лице моем при мысли, что может быть, мне доведется погибнуть в пыли, не означив своего имени ни одним прек-расным делом – быть в мире и не означить своего существования – это было для меня ужасно. Я перебирал в уме все состояния, все должности в государстве и остановился на одном – юстиции. Я видел, что здесь работы будет более всего, что здесь только я могу быть благодеянием, здесь только буду истинно полезен для человечества".⁵⁷

Хоч далі у цьому листі Гоголь говорить про "невидимую силу", що змушує його розмірковувати про державну службу у цій царині, можна припустити, що то, певно, був Трощинський, благодійник, слідами якого він волів йти, плакаючи потаємну надію, що, як і колишній міністр юстиції, він чогось досягне у Петербурзі. Вплив Трощинського вагомо позначився на перевагах, які Гоголь надавав Росії перед Україною. Та пристрасть, що вела його з дому, змусила забути відданість Україні. Гоголь розуміє, що така відданість повинна бути, про що він пише до Косяровського у вересні 1828 року: "... я услышал, что будто вы уже располагаете покинуть навсегда Малороссию. Неужели вы в состоянии оставить тех, которые так вас любят? Зачем же было нас всех так привязать к себе, чтобы удаление ваше потом навело нам горькую печаль? Я еду в Петербург непременно в начале зимы, а оттуда Бог знает, куда меня занесет; весьма может быть, что попаду в чужие края, что обо мне не будет ни слуху ни духу несколько лет, и, признаюсь, меня самого не берет охота ворочаться. Корда-либо домой, особливо бывши несколько раз свидетель, как зта необыкновенная мать наша бьется, мучится, иногда даже об какой-нибудь копейке, как эти беспокойства убийственно разрушают ее здоровье, и все для того, чтобы доставить нужное нам и удовлетворить даже прихотям нашим"⁵⁸.

Вочевидь Гоголь почувався винним, експлуатуючи матір; він спонукав її до подальших жертв заради себе, щоб мати змогу виїхати до Петербургу. Він просив її продати частину землі і обіцяв, що колись віддячить сторицею. Вся його увага сконцентрувалась на бажанні вибратись з України і зробити кар'єру в столиці.

У червні 1828 року Микола Гоголь завершив "повний курс навчання" у Ніжинській гімназії князя Безбородка. Він почувався вдоволеним, бо став дорослим і незалежним, якщо не за соціальним статусом, то принаймні подумки. Він попрощався із товаришами. Вони пам'ятатимуть його як такого, що "йшов лівою стороною вулиці і наштотхувався на перехожих", "завжди робив, що заманеться", "навмисне не підстригав волосся" і який, за власним зізнанням, "получил в школе воспитание довольно плохое". Тепер він був джэнджиком ("щеголь"), зарозумілим і погано вихованим. І все ж у ньому було ще щось, що вони не могли так легко забути. Нарешті 13 грудня 1828 року разом з приятелем Данилевським Гоголь виїхав із Василівки до Петербургу.

III. ЗА КОРОНОМ

Уся Гоголева творчість позначена вибухом розбитих пристрастей і гіркотою розчарованого ідеалізму
Гелен Мачник

У ПЕТЕРБУРЗІ

Столиця виявилася неласкавою до юнака, який хотів узяти її штурмом. Гоголь приїхав серед зими, озброєний рекомендаційними листами Трощинського. Вони не справили очікуваного дива, і він залишився без роботи. Перше враження від міста було суціль негативне. "Скажу еще, – писав він матері у січні 1829 року, – что Петербург мне показался вовсе не таким, как я думал, я его воображал гораздо красивее, великолепнее..."¹ Занудьгувавши, він радів, що поруч Данилевський і слуга Яким. Разом з приятелем він проходжався залюдненими вулицями і почувався пригніченим.

Є певні свідчення, що юнак не дуже-то й старався знайти роботу. Пізніше він зізнався Павлу Анненкову, що одразу по приїзді до столиці мріяв зустрітися з Пушкіним. Він навіть пішов до його помешкання, і лакей Пушкіна сказав, що пан відпочиває, бо цілу ніч грав у карти². Чи був Гоголь неприємно вражений почутим, а чи позаздрив успіху поета, який стане йому за приятеля? В усякому разі Гоголь докладав більше зусиль, аби щось надрукувати. Він привіз із собою довгу поему "Ганц Кюхельгартен", яку спромігся видати власним коштом у 1829 році. Приблизно тоді ж його короткий вірш "Италия" взяли до журналу "Сын отечества". Це справді були юнацькі спроби, і їх заледве помітили. Довша поема отримала один негативний відгук, який так засмутив Гоголя, що у супроводі Якіма він обійшов книгарні, де вона продавалась, скупив усі примірники і спалив їх. З віршем "Италия" було не набагато краще, але цікаво, що автор пророче запитує: "Узрю ль тебя я, полный ожиданий?"³

Трощинський помер 22 лютого 1829 року і його спадок перейшов до небожа, Андрія Трощинського, якого не цікавив протеже у столиці. Гоголеві бракувало грошей і фортуни. Наприкінці квітня він скаржиться матері, що хворів, але вже наступного місяця врешті отримав роботу дрібного чиновника в одному з міністерств. Він був невдатним службовцем, бо замість наVERTання до роботи, продовжував мріяти про літературну кар'єру. Зрозумівши, що "все українське модне у Петербурзі", він писав у квітні, а тоді у травні до матері з проханням надіслати детальні відомости про українські звичаї:

"Вы имеете тонкий, наблюдательный ум, вы много знаете обычаи и нравы малороссиян наших, и потому я знаю, вы не откажетесь сообщать мне их в нашей переписке. Это мне очень, очень нужно. В следующем письме я ожидаю от вас описания полного наряда сельского дьячка, от верхнего платья до самых сапогов с поименованием, как это все называлось у самых закоренелых, самых древних, самых наименее церемонившихся малороссиян; равным образом

название платья, носимого нашими крестьянскими девками, до последней ленты, также нынешними замужними и мужиками.

Вторая статья: название точное и верное платья, носимого со времен гетманских...

Еще обстоятельное описание свадьбы, не упуская наималейших подробностей,.. Еще несколько слов о колядках, о Иване Купале, о русалках. Если есть, кроме того, какие-либо духи или домовые, то о них подробнее с их названиями и делами; множество носится между простым народом поверий, страшных сказаний, преданий, разных анекдотов, и проч. и проч. и проч. Все это будет для меня чрезвычайно занимательно"⁴.

Зрозуміло, що Гоголь збирався використати ці відомости у своїх творах. Він постійно просив у матері грошей, а тепер звичай рідного краю могли постачити матеріал, що уможлиблював успіх. Ясна річ, можна з легкістю, як роблять деякі критики, витлумачити цей крок як свідчення Гоголевого егоїстичного бажання успіху. Властиві його характеру самовдоволення і розрахунок відзначили багато біографів. Але на це слід дивитися ширше. Окрім очевидного пристосування, на часі була глибша потреба, яку відчував Гоголь. Він був початкуючим письменником–романтиком, а романтизм надихався фольклором та історією. Гоголь помітив це у творах Пушкіна. Пам'ятаючи Україну, тепер, коли він був за її межами. Гоголь потребував її втілення у писаннях. Розкіш столиці ще не полонила його цілковито, як це станеться за рік чи два.

Наприкінці липня Гоголь, спонукуваний дивним імпульсом, написав матері, що через нещасливе кохання вирішив поїхати за кордон. Пояснення він вигадав (пізнішим фрейдистам буде про що розводитись), але не подорож. Він поїхав до Любека і Травемунда і повернувся розчарованим. У постскрипті листа до матері, де йдеться про майбутню подорож, Гоголь також говорить про намір написати про Україну іноземною мовою. Він вкотре просить її "ставити как можно четче имена собственные и вообще разные малороссийские поименования. ... чтобы не исказить неправильными именованиями существенного имени нации"⁵. Хоч це не можна сприйняти всерйоз, все ж показово, що він розважався такими фантазіями.

Те, що українські інтереси Гоголя були досить глибокі, доводить його записник "Книга всякой всячины", поновлений у Петербурзі у вересні 1829 року (записник, на який першим звернув увагу Куліш, був надрукований у 1950–ті – Ю.Л.). Якись із цих матеріалів збирано ще у Ніжині, але тепер їх було належно систематизовано: "Лесикон малороссийский" (386 слів); "Вирша, говоренная гетьману Потемкину запорожцями на светлнй праздник воскресения"; документи стосовно козацької історії; уривки з "Енеїди" Котляревського; "Игры, увеселения малороссиян" (опис яких надіслала мати); українські імена з їх російськими відповідниками; українські загадки, наїдки, звичаї, прислів'я, одяг і весільні обряди⁶. Гоголь, бувало, вказував на джерела (Котляревський, Цертелев), але він послуговувався і зібранням українських народних пісень Михайла Максимовича (1827), яке прочитав у Петербурзі. Це було перше зібрання народних пісень в імперії (російське зібрання Івана

Сахарова з'явилося 1836 року). Хоч Гоголеві записи того часу багато в чому стосуються Росії та інших частин світу, його увага постійно поверталась до України. У лютому 1830 року він знову просить у матері відомостей про українські звичаї і книжок з історії гетьманщини.

Не мавши успіху з першими публікаціями. Гоголь серйозно вдався до української тематики і знаходив час, попри службу, писати українські оповіді. Лютневий та березневий випуски "Записок отечества" подали його перший прозовий твір, українську повість "Басаврюк, или Вечер накануне Ивана Купала". Приблизно тоді ж Гоголь спробував себе як актор. Він завжди цікавився лицедійством, але його зусилля не мали успіху.

Гоголь почав частіше листуватися з матір'ю. У квітні він писав, що якби його перевели по службі у провінцію, то "Боже сохрани, если доведется ехать в Россию. По-моему, ежели ехать, так уже ехать в одну Малороссию. Но признаюсь, ежели рассудить, как нужно, то не смотря на мою охоту и желание ехать в Малороссию, я совершенно потеряю все, если удалюсь из Петербурга. Здесь только человеку можно достигнуть чего-нибудь..."

У червні він зізнається матері, що збирає матеріяли і, врешті, планує написати вагомий твір. Відповідаючи на матиного листа, в якому вона, отримавши число "Записок отечества", приписала йому чужі твори. Гоголь стверджує: "Если бы я писал что-нибудь в этом роде, то верно бы я избрал для этого Малороссию, которую я знаю, нежели страны и людей, которых я не знаю ни нравов, ни обычаев..."⁷. Він оточив себе не тільки українськими матеріялами, але й давніми знайомцями з Ніжина:

"З своїми українськими приятелями він був розкутий, життєрадісний і готовий розважати товариство, вдаючись до нерозсудливої схильності вивідувати дріб'язкові слабкості і словесно перевтілюватись у людей, у хвилини марнославія, безглуздя, афектації, самовдоволення. Він також розважав своє коло (називаючи їх "однокоритники"), так би мовити, штукарським читанням об'яв у газетах..."⁸.

Наприкінці 1830 року Гоголь почувався краще і писав матері: "Бог ничего нам не готовит в будущем, кроме благополучия и счастья".

Дружні стосунки Гоголя з українськими петербуржцями потребують подальшого вивчення. Прагнучи знайомств із впливовими росіянами, Гоголь водночас підтримував тісні зв'язки із співвітчизниками. Дуже вірогідне і аж ніяк не схоже на вигадку припущення, що серед них був молодий Тарас Шевченко, кріпак, якого пан віддав у навчання малярству до Петербургу 1831 року. У 1930 році український літератор Мечислав Гаско надрукував цікаве дослідження "У колі шевченкових та гоголевих друзів", у якому, внаслідок великої пошукової роботи, встановив, що Гоголь і Шевченко зустрічались напевне, що Гоголь у 1838 році сприяв викупу Шевченка з кріпацтва (навіть перебуваючи тоді закордоном). У 1831-32 роках, ймовірно, гоголів слуга, Яким Німченко, був посередником у їх спілкуванні.

Вони могли зустрітися пізніше в Академії мистецтв (де Гоголь був записаний, а Шевченко був найкращим учнем Карла Брюллова). Гаско довів, що гоголева адреса: "в доме корытного мастера Иохима, на четвертом этаже",

була відома Шевченку¹⁰. Якщо ж вони зустрілися, то не стали приятелями – навіть тоді їх шляхи розходились.

НА ХУТОРІ БІЛЯ ДИКАНЬКИ

У грудні 1830–січні 1831 р. Гоголь надрукував у російських часописах дві "українських" повісті. Їх значення невелике, окрім того, що, за дивним збігом, вони сприяли особистому знайомству автора з провідними російськими літераторами. З-поміж них критик і вихователь царевича Василь Жуковський, його друг Петро Плетньов¹¹, впливовий критик і видавець, якому Пушкін присвятив "Євгенія Онегіна". У лютому Плетньов писав Пушкіну, що на російському літературному обрії з'явився новий талант – Гоголь, "багатообіцяючий". За кілька тижнів по тому Плетньов зустрівся з молодим Гоголем і швидко знайшов йому нову роботу – вчителя у Патріотичному інституті, де сам був інспектором. 20-го травня у своєму помешканні на Обуховському проспекті Плетньов зазнайомив Гоголя із Пушкіним, щойно одруженим із Наталією Гончаровою, яка мала українське походження¹². Гоголь, вбраний ув елегантний костюм, все одно виглядав неохайним і не спромігся здобутись на потрібні слова, коли зустрівся з найбільшим поетом Росії.

Нова робота була більше до вподоби Гоголю. Він вчив шляхетних дівчат російської мови та історії, а у вільний час продовжував працювати над українськими повістями. "Заняття мои, – писав він, – тепер составляют неизъяснимое для души удовольствие"¹³. Врешті решт Гоголеві літературні зусилля плідно завершилися у вересні 1831 р., коли з'явилась 1 частина "Вечорів на хуторі біля Диканьки". Українське слово "хутір", яке звичайно перекладають як "ферма", означає садибу (російське "выселок" – окреме поселення за межами села). Для українців це слово має також значення самотності, ізольованості. Гоголеві вдалось відтворити життя, яке в дитинстві й отрочтві він знав доволі поверхово, але високо поцінував. Гоголь зробив це російською мовою, якою, на переконання багатьох, він володів недосконало. На той час українська проза ледве животіла. Було зрозуміло, що літературний успіх міг здобути лише той, хто пише російською. Зауважу, що це питання, яке так часто дебатують, потребує свіжого погляду. Гоголь обрав мову, яку сам пізніше назвав "владычній язык", як із особистих, та і з ідеологічних причин (в одному з листів до Плетньова Гоголь писав, що він "не хоче нагрішити проти російської мови"). Як мистець, він зробив вірний вибір, але, як людина, він, можливо, підлив масла у вогонь своєї "розірваної душі". Те, що він додав до "Вечорів" невеликий український глосарій, може бути більш вагомим, аніж видається. Переконання Василя Чапленка, що мала місце "боротьба" між Гоголевими українською і російською мовами, не варто повністю ігнорувати.¹⁴

Головна привабливість "Вечорів" для сучасного читача – змодельований за українським вертепом гумор, що викликав відгук на заявлені ситуації і карикатурні характери, які, втім, були дуже смішними. Український гумор мав тяглу традицію в житті і літературі. Мережковський із розумінням прокоментував комедійне обдарування Гоголя. Цитуючи Гоголеві слова про

його залюбленість у "вигадування кумедних характерів і ситуацій", Мережковський не визнає це за спосіб, за допомогою якого Гоголь пізніше створив "сміх крізь сльози". "Спершу це був сміх задля сміху, переповнений молодістю і веселощами"¹⁵.

Україна мала давню традицію "сміхової культури", вкорінену в Київській Русі (варто згадати фрески скоморохів у Святій Софії), що була перейнята Новгородом¹⁶. Недавні студії американського¹⁷ і українського¹⁸ вчених, успішно виводять стиль оповідей "Диканьки" (як, до речі, і пізніших Гоголевих творів) від українського бароко, що уформувувало вертеп. За Ю.Барабашем, "(Гоголь) суголосний родовим ознакам бароко: це піднесено–патетичне, навіть трагічне світосприйняття буття, віра у божественний промисл, космічне світобачення, схильність до фантастичного, ірраціонального, містичного, і водночас пильна увага до натуралістичного боку життя тремтливої плоті, до "нижчих" і простіших виявів життя..."¹⁹ Коментар стосовно ідеологічного аспекту бароко подає В.Скуратівський: "Справа не тільки у тому, що Петербург вважав Україну лише екзотичним деріватом Великої Росії. Втім Україна від перших своїх барочних письменників до визначного історика, творця "Історії русів", і пізніше – до Максимовича і Гоголя, які надихались цією історією, мала Росію... за блискучий, але очевидний деріват України"²⁰.

Над усіма цими, здавалось би, кумедними історіями витає дух трагедії і скорботи. Лише набагато пізніше ця "міфічна" властивість "Вечорів" буде досліджена і пов'язана з Гоголевим здобутком. Дж.Грабович нещодавно дійшов висновку, що "насправді "Диканька" репрезентує міф про витоки прокляття і занепаду України, Диканька – її мікрокосм, що інтуїтивно відчували всі критики, але це мікрокосм українського народу, змальованого без особистих чи соціальних відмінностей і підтверджується посиланням на С.Венгерова"²¹. Цікаво, що деяких російських критиків подивували в цих оповідах Гоголеві українські демони – певною мірою приязні, на противагу згубним і зловісним російським²².

"Диканьку" дуже добре сприйняли в Росії і Україні (хоч М.Полевой вважав, що "ми, з нашим російським розумом, не розуміємо цю пишномовність". Пізніше він уточнює, що "українська мова, одяг, звичаї, будівлі і вірування зовсім не наші"²³. Втім російські оглядачі, назагал, поцінювали "Диканьку" як щось нове й екзотичне, хоч дехто з українців (Стороженко і, пізніше, Куліш) протестували проти авторової зневаги до історичної та фольклорної точності. Вони не розуміли, що він ніколи не прагнув точності (і, справді, його знання було недосконалим), але був захоплений лютим уяви, завдяки якій став знаменитим. Те, що консервативні критики (Греч, Булгарін, Сенковський) закидали йому "брудні малоросійські жарти"²⁴, не хвилювало Гоголя. Пушкін був у захваті "від "Диканьки" і писав у серпні 1831 р.:("Вечера" – Ю.Л.) вразили мене. Ось, справжня веселість, щира, невимушена, без манірності, непідробна. В окремих місцях яка поезія, яка чутливість! Це все таке незвичне у нашій літературі..."²⁵. Хоча Гоголь і не читав цього листа, його переповнювали хвалебні оцінки. Він вирішив надрукувати другу частину повістей, яка була майже готова.

Спалах холери у Петербурзі змусив Гоголя виїхати до Павловська, де в помешканні Александри Васильчикової він закінчував писання. А.Васильчикова була глибоко зворушена, коли Гоголь читав їй "Майську ніч", особливе враження справив знаменитий уривок "Чи знаєте ви українську ніч?".

Книга вийшла друком у вересні 1831 р. Автор мав змогу навідатись до друкарів і пізніше зізнавався Пушкіну, що "штучки... наборщикам принесли большую забаву". Из этого я заключил, что я писатель совершенно во вкусе черни"²⁶. Це свідчення того, що мистець Гоголь був задоволений результатом і вже тоді був рішучий у стремлінні глузувати з умовностей і порушувати табу.

Поціновувачі другої частини "Вечорів" були вельми поблажливі. Гоголь став літературною знаменитістю і насолоджувався лестощами. Чи були його великі амбіції врешті вдоволені?

У будь-якому разі він вповні оволодів своєю надзвичайною уявою і став письменником по-справжньому самобутнім.

Гоголь, у статті "Несколько слов о Пушкине" (1832) повернув комплімент російському поету.

"В нем русская природа, русская душа, русский язык, русский характер отразились в такой же чистоте... Поэт даже может быть и тогда национален, когда описывает совершенно сторонний мир (Пушкін справді писав на неросійські теми – Ю.Л), но глядит на него глазами своей национальной стихии"²⁷.

Чи проводив Гоголь паралель між Пушкіним і собою? Знаючи його зарозумілість, можна сказати: безперечно! Втім в своєму запалі йти за великим російським мистцем він забув про одне – що він сам не росіянин. Дійсно, Пушкін не був стовідсотковим росіянином і його мова свідчила про французький вплив, як Гоголева про український. Мистецькі та людські взаємини Гоголя і Пушкіна висвітлив у своїй останній книзі про Гоголя Р.Магуаер²⁸.

Влітку 1832 року збуджений власним успіхом Гоголь вирішив навідати Василівку, аби привезти до Петербургу двох сестер, яких він хотів влаштувати у Патріотичний інститут. Поїздка виявилась невдалою. Здається, першою причиною було нетравлення шлунку, від якого Гоголь страждав через розкішні українські найдки (він часто жалівся на біль у животі) "Проклятая, как нарочно, в этот год, плодovitость Украины соблазняет меня безперестанно"²⁹, – писав він Михайлу Погодіну, реакційному критику і недругу України. В листі до Дмитрієва, уважний до економічного занепаду, Гоголь говорить про суттєвішу хворобу, спричинену тимчасовим перебуванням в Україні: "Чого бы казалось, не доставало этому краю? Полное, роскошное лето! Хлеба, фруктов, всего растительного гибель! А народ беден, имения разорены и недоимки неоплатные. Всему виною недостаток сообщения. Он усыпил и обленивил жителей. Помещики видят теперь сами, что с одним хлебом и винокурением нельзя значительно возвысить свои доходы. Начинают понимать, что пора приниматься за мануфактуры и фабрики; но капиталов нет, счастливая мысль дремлет, наконец умирает, а они рыскают с горя за зайцами"³⁰.

Єдину втіху Гоголь віднаходив у природі: "весь август здесь был

прелестен, – писав він Дмитрієву, – начало сентября похоже на лето. Я в полном удовольствии. Может быть, нет в мире другого, влюбленного с таким исступлением в природу, как я". Було очевидно, що він хотів полишити Україну, але, повернувшись до Росії, Гоголь зрозумів, що це не так просто.

НА РОЗДОРІЖЖІ

На зворотному шляху Гоголь відвідав у Москві Михайла Максимовича. Вони багато говорили про Україну та народні пісні, надруковані Максимовичем (нове видання вийшло 1834 року). Перед від'їздом Гоголь, як водилось, написав до альбому Максимовича кілька рядків (серед них і сороміцькі). Протягом життя Гоголя цікавили непристойні українські анекдоти і приказки³¹. Їх відбиток помітний в оповіданнях "Диканьки", щедрих на прокльони на адресу росіян (навіть у найменш українській за настроєм історії "Ивана Федоровича Шпоньки и его тетушки" Сторченко згадує "проклятих кацапов". Англійські перекладачі, вдаючись до мінімізації подібного, замінують при перекладі, наприклад, "бреше, як сучий москаль" на нейтральне "бреше, як собака"). Свої закиди стосовно Росії Гоголь проніс через усе життя³².

У Москві Гоголь зустрівся з російським письменником Сергієм Аксаковим, який залишив цікаві спогади. На той час, однак, Аксаков зауважив, що "знайомство із Гоголем було не зовсім вдалим". Серйозні непорозуміння у стосунках сталися пізніше.

Набагато приємнішою була у Москві зустріч з Михайлом Щепкіним, співвітчизником, видатним актором, удвох з яким розповідали анекдоти і співали пісень. Гарними були і взаємини із Погодіним. Із Петербургу, по поверненні. Гоголь повідомив йому про своє становище: "Вы спрашиваете о Вечерах Диканских. Черт с ними!.. Да обречутся они неизвестности!.. Но я стою в бездействии, в неподвижности... Одним словом, умственный запор"³³. У травні він повідомляє Погодіна, що його нова книга "увесистая", але ще незакінчена.

Саме тоді Гоголь всерйоз зацікавився історією, насамперед історією України (Магір зазначає, що (Гоголь – Ю.Л.) фактично не мав інтересу до історії Росії). У листі до Максимовича (липень 1833 року) він скаржиться: "Я так теперь остыл, очерствел, сделался такою прозой, что не узнаю себя"³⁴. Він мав надію відродитися через історію. Як завше, Гоголь завзято взявся до діла. Ця нова палка залюбленість виразно помітна у його листуванні з Максимовичем. Наведу кілька прикладів": "Бросьте, в самом деле, кацапию, да поезжайте в гетьманщину. Я сам думаю то же сделать и на следующий год махнуть отсюда. Дурни мы, право, как рассудишь хорошенько. Для чего и кому мы жертвуем всем. Едем! Сколько мы там насобираем всякой всячины! Все выкопаем..."

"Теперь я принялся за историю нашей единственной, бедной Украины. Ничто так не успокаивает, как история. Мои мысли начинают литься тише и стройнее..."

“Как бы я желал теперь быть с вами и пересмотреть их (українські пісні, зібрані З.Доленга–Ходаковським – Ю.Л.) вместе, при трепетной свече, между стенами, убитыми книгами й книжной пылью, с жадностью жида, считающего червонцы. Моя радость, жизнь моя! песни! Как я вас люблю! Что все черствые летописи, в которых я теперь роюсь, перед этими звонкими, живыми летописями!..“

“Представь, я тоже думал. Туда, туда! в Киев! в древний, в прекрасный Киев! Он наш, он не их, неправда? Там, или вокруг него, деялись дела старины нашей.“

“Ты рассмотри хорошенько характер земляков: они ленятся, но зато, если что задолбят в свою голову, то на–веки“.

“... Молодец! Меня подбил ехать в Киев, а сам сидит, и ни гадки о том. А между тем я почти что не на выезде уже. Что ж, едешь или нет? – влюбился же в эту старую толстую бабу Москву, от которой, кроме щей да материнщины, ничего не услыпишь...“

Песни нам нужно издать непременно в Киеве. Соединившись вместе, мы такое удерем издание, какого еще никогда ни у кого не было.“

“Еще просьба: ради всего нашего, ради нашей Украины, ради отцовских могил...“³⁵.

Слова, як завжди, сповнені ентузіазму, цього разу були підтверджені ділами. Гоголь справді взявся до вивчення історії України. Під впливом Максимовича він також домагався призначення на кафедру історії Київського університету. Він заручився підтримкою Пушкіна і графа Уварова, міністра освіти, але його плани зірвав київський чиновник фон Брадке. Він затримав призначення, справедливо вважаючи, що пошукачеві бракувало кваліфікації (до всього Гоголь, із своїм звичним марнославіям, хотів отримати найвищу посаду). Амбіційний проект з історії України залишився незавершеним, всупереч Гоголевому оголошенню у російській пресі на початку 1834 року. Там Гоголь говорив про необхідність видання історії "Малороссии и народа, действовавшего в продолжении почти четырех веков независимо от России"³⁶. Він писав Срезневському, що "каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые й короткие летописи..."³⁷.

Єдине реальне свідчення його історичних розвідок (окрім повісті "Тарас Бульба", яку він задумав у той же час) залишилось у статті, надрукованій у квітні 1834 року під назвою "Взгляд на составление Малороссии".

Написаний 1832 року цей фрагмент окреслює загальноприйнятий погляд стосовно впливу Київської Русі на Україну та Росію. Козацька Україна зображена як спільнота, більша частина якої "состояла... из первообитных, коренных обитателей южной России", але водночас це було і змішання інших рас. Гоголь висловлює припущення: "Будь хотя с одной стороны естественная граница из гор или моря – и народ, поселившийся здесь (на Україні – Ю.Л.), удержал бы государство"³⁸. Гоголь пояснює український характер його історичною бікультурністю: "И вот составился народ по вере и месту жительства принадлежавший Европе, но между тем по образу жизни, костюмами совершенно азиатский, – народ, в котором так странно столкнулись две

противоположные части света, две разнохарактерные стихии: европейская осторожность и азиатская беспечность, простодушие и хитрость, сильная деятельность и величайшая лень и нега, стремление к развитию и усовершенствованию – и между тем желание казаться пренебрегающим всякое совершенствование"³⁹.

Гоголеве зацікавлення українською історією російські біографи традиційно трактують або як тимчасове захоплення, або ж як сентиментальну данину юності. Дивує, що й сьогодні таке ставлення не зазнало значних змін. У найновішій російській біографії Гоголя знаний гоголезнавець Юрій Манн з цього приводу зазначає: "Українофільство Гоголя не має сепаратистського характеру, перш за все, завдяки його відчуванню свого головного життєвого завдання. Як і раніше, він бачить своє призначення у широкій, загальноросійській діяльності – нехай ця діяльність буде науковою і літературною"⁴⁰.

Подібно до більшості росіян XIX століття, Манн застосовує "українофільство" як дещо принизливий ярлик до тих, хто може почуватися українцями. Звісно, Гоголь не був українським сепаратистом (то було суто політичне спрямування, та й слово "український" заледве існувало, його ніколи не вживав Шевченко), але не бачити у 1995 році глибокої української ідентичності Гоголя рівнозначне старому імперському шовінізму. До слова, Манн тактично ігнорує американські студії про Гоголя.

Спроби поїхати на Україну зійшли нанівець у серпні 1834 року, про що Гоголь (отримавши призначення до Петербурзького університету) писав Максимовичу: "Хотя душа сильно тоскует за Украиной. Но нужно покориться, и я покорился безропотно, зная, что с своей стороны употребил все возможные силы"⁴¹. Ревність і відданість Україні у 1833–34 роках Гоголь переконливо доводить широко відомим ліричним зверненням до Ангела-Охоронця – "Воззвание к гению", яке було написане напередодні нового 1834 року і нав'язне українською кризою.

Подальшим підтвердженням слугують Гоголеві слова у вересневому листі до Погодіна 1833 року, де він скаржиться, що 1833 рік був жахливим роком суцільних нещасть. У "Воззванні" Гоголь, з притаманною йому пристрасною та емоційністю, пише: "Великая, торжественная минута... У ног моих шумит мое прошедшее; надо мною сквозь туман светлеет неразгаданное будущее. Молю тебя, жизнь души моей, мой Гений! О, не скрывайся от меня!.. не отходи от меня весь этот, так заманчиво наступающий для меня, год... Таинственный, неизъяснимый 1834! Где означу я тебя великими трудами?.. В моем ли прекрасном, древнем, обетованном Киеве, увенчанном многоплодными садами, опоясанном моим южным, прекрасным, чудным небом, упоительными ночами, где гора обсыпана кустарниками,.. и подмывающий ее мой чистый и быстрый, мой Днепр... Прекрасный, низведи на меня свои чистые небесные очи... О, не разлучайся со мною! Я совершу... Труды мои будут вдохновенны"⁴². Чи було це екзальтацією романтичного молодого письменника чи плачем блудного сина? Мережковський, коментуючи один з листів Гоголя до Максимовича, зауважив: "ці нові розваги... "залізна сила", це (його – Ю.Л.) стихійна

язичницька натура"⁴³.

ВІД "МИРГОРОДА" ДО "РЕВІЗОРА"

Гоголева повна невдатність як професора Петербурзького університету була очікуваною. Попри те, що він майстерно читав власні і чужі літературні твори і виказував інтерес до історії, він (аж ніяк) не був лектором. Гірко читати коментарі його розчарованих студентів. Але, прагнучи академічної кар'єри, Гоголь не полишав творчості. Його енергія нуртувала. Він відчував внутрішню потребу сказати останнє вдячне "прощай!" рідній землі, перш ніж усім серцем звіритися Росії. Збірка повістей "Миргород" (за назвою міста, яке він знав) була надрукована на початку 1835 року. Всі чотири оповіді присвячені Україні і свідчать, що "відступ від любови"⁴⁴ є виявом поступу від "рідного краю" (слово "батьківщина" увійшло до вжитку пізніше – Ю.Л.) до "отечества". А, може, "любов" і "рідний край" споріднені поняття? Як там не є, але з того часу Гоголь намагався жити згідно принципу: "Тбі bene, ібі patria". Він був переконаний, що мачуха–Росія не тільки зичливо поставиться до нього, але принесе славу. Навзаєм, його внесок буде – Росії і через неї – світові. Він справді леліяв грандіозні плани і стремління їх здійснити – і він це зробив.

До першої частини "Миргорода" ввійшли "Старосветские помещики" і "Тарас Бульба". До другої – "Повесть о том, как поссорились Иван Иванович и Иван Никифорович" та "Вий".

Неможливо встановити черговість, у якій були написані перші три повісті, що й не суттєво. Більш важливим є позначення варіативності Гоголевого ставлення до України. У повісті "Вий" він дещо відчужений (відтепер і надалі духи прибиратимуть іншого, менш фольклорного виміру), але у "Повести о том, как поссорились..." його критицизм стосовно України стає гострішим. Не приваблюють ні місце дії, ні характер. Можна говорити про нещадне зображення пересічності і лінкуватості Гоголевих співвітчизників. Але повість має інші достоїнства. Герої "Старосветских помещиков" могли бути списані з рідних письменнику діда й баби. Ідилічне життя вкрите патиною занепаду. Поокремі науковці припускають, з доброго дива, що ця замальовка, далека від пасторалі, є мало не пародією⁴⁵. Першим до цієї думки прийшов Белінський, який писав, що в повісті зображується "вульгарне і пусте існування". Цікаво, однак, те, що Гоголь не втримався від різких слів на адресу тих малоросів, "которые выдираются из дегтярей, торгашей, наполняют, как саранча, палаты и присутственные места, дерут последнюю копейку с своих же земляков, наводняют Петербург ябедниками, наживают наконец капитал и торжественно прибавляют к фамилии своей, оканчивающейся на 0, слог ВЪ"⁴⁶. Вочевидь, для автора ця практика була гідною осуду. Шість років потому Шевченко у поемі "Гайдамаки" висуне подібне звинувачення на адресу українців-русофілів. "Тарас Бульба", задуманий на кшталт козацького епосу, виявився скорше банальною оповідкою, чи, за словами однієї дослідниці, "насмійкою над історією"⁴⁷. Шанувальники Вальтера Скотта знайдуть тут поживу для захоплення, але, назагал, це – невдача, навіть попри популярність твору в

молодих читачів.

Працюючи над повістями "Миргорода", Гоголь водночас писав "петербурзькі" повісті, тематично не пов'язані з Україною. Потерпаючи від суворого петербурзького клімату, Гоголь, між тим, змалював місто досить привабливо (зокрема, у повісті "Невский проспект" це – "красавица нашей столицы", де "уже пахнет одним гуляньем"). Герой ранньої повісті "Ночь перед Рождеством" коваль Вакула наближається до міста, "и вдруг заблестел перед ним Петербург весь в огне" Це натяк на звичне ілюмінування столиці, що викликало гіркий коментар Шевченка у поемі "Сон" (1844). Шевченко звинуватив засновника Петербургу і в тому, що він "поставив столицю на... трупах катованих (козаків – Ю.Л.)" і "болота засипав благородними костями"⁴⁸. Гоголь, може й не знав цього. У січні 1835 року він надрукував "Арабески", включивши туди народні пісні, а також "Составление Малороссии" й "Песни Украины". У пізнішій статті стверджувалось: "нет ничего сильнее чем национальная музыка", і Україна у цьому сенсі володіє справжнім скарбом. До слова, Гоголь не згадав, що включив десятки українських пісень із власного зібрання до другого видання Максимовича 1834 року. Для нього пісні були не тільки музикою, але історією його країни. Гоголів інтерес до збирання народних пісень не згасав протягом наступного десятиліття. Як і більшість романтиків, він був переконаний, що народні пісні – це історичні документи. Гоголь знав Гердерові думки не тільки щодо історії, але й *Volksgait*, хоч міг і не чути про сподівання Гердера, що "Україна стане новою Елладою"⁴⁹. Українські пісні, у баченні Гоголя, змалювали не тільки величне героїчне минуле рідної землі, але й дали надзвичайно широку палітру почуттів порівняно з російськими піснями. Цю тезу пізніше розвинув Костомаров. Сьогодні, однак, настав час спокійно їх проаналізувати і перегрупувати за універсальними тематичними ознаками.

На злеті своєї творчої наснаги Гоголь написав "Ревизора" (зіграного 1836 року) п'єсу, яка стала і найславетнішою російською комедією, але водночас, як вважають, і суворим вироком Росії. Втручання Миколи I на підтримку п'єси сприяло посиленню Гоголевого почування месіанізму. Чи мала ця комедія, що так відверто відкидала водевільні традиції російської драми, якісь українські стильові елементи? Деякі північно-американські критики відповідають ствердно⁵⁰ (є такі, що знаходять українські ознаки у "Мертвых душах").

Україно–американський історик зауважив, що тоді, "коли росіяни вже призвичаїлись до тягаря бюрократизму, він все ще залишався новим і дивним явищем для українців у дев'ятнадцятому столітті. Може, саме тому українець Микола Гоголь і висміяв так блискуче імперську бюрократію у своїй п'єсі "Ревизор"⁵¹. Або, якщо сказати дещо інакше, може, то був малорос Хлестаков (від "хлестать" – хльоскати), хто відшмагав провінційне російське містечко? Сатира була не так соціальною, як моральною. Неістотно, у кого Гоголь запозичив сюжет: у Квітки ("Приезжий из столицы") чи у Пушкіна. Анненков згадував, що Пушкін, жартуючи, говорив про необхідність бути обережнішим "із цим малоросом... він обкрадає мене так, що і кричати не можна"⁵². Немає сумніву в тому, що ця п'єса донесла давні традиції української сміхової

культури, що беруть початки у Київській Русі⁵³. Суттєво те, що Гоголь досяг своєї мети: він прокинувся, цілком заслуговуючи на це, знаменитим письменником. Його особиста реакція на грандіозний успіх була дивною. Він почувався ображеним, пригнобленим, про що свідчить лист до одного літератора: "Мне опротивела моя пьеса. Я хотел бы убежать Бог знает куда". Може, вабив приклад Хлестакова, "прощайте" якого перекривається виразним і не підвладним перекладу: "Эй, вы залетные..."

У травні 1836 року в листі до Погодіна Гоголь висловився точніше: "... грустно мне это всеобщее невежество, движущее столицу.." У цей час він не тільки обдумував, але й працював над своїм *magnus opus* і потребував душевного спокою, якого не мав у Росії: Знову Гоголь переживав усвідомлення великого "перелому" у своєму творчому житті. Він знехтував особистим життям, але був рішучий у стремлінні здійснити свій великий задум під час перебування закордоном.

ДО ІТАЛІЇ VIA ПАРИЖ

Гоголь із старим приятелем Данилевським приплив кораблем до Гамбургу. Разом вони доволі подорожували Німеччиною, але в Аахені їх дороги розійшлися. Данилевський виїхав до Парижу, а Гоголь, прямуючи до Швейцарії, продовжив знайомство з німецькими містами. З Гамбурга він писав Жуковському: "Это великий перелом, великая эпоха моей жизни... Далее, далее, как можно далее буду в чужой земле. И хотя мысли мои, мое имя, мои труды будут принадлежать России, но сам я, но бранный состав мой будет удален от нее"⁵⁴. Далі він говорить, що від'їзд закордон був "Провидением". Тепер він остаточно переконаний, що виконує місію. За кілька тижнів, з Парижу, він прояснить це.

А поки що Гоголь відвідує лікарів (застарілий геморої і постійна іпохондрія не дають спокою) і заводить нові знайомства. У Баден-Бадені він затримався на місяць і заприятелював із княгинею Варварою Рєпніною, яка все життя залишалась його шанувальницею. Вона була дочкою "українофіла", генерал-губернатора центральних українських губерній – Полтавщини і Чернігівщини, а ще за шість років пережила любовну пригоду з Тарасом Шевченком. Збереглися фрагменти її мемуарів; відомо, що набагато пізніше, 1848 року, вона надіслала копію "Выбранных мест" Шевченку, який перебував на засланні.

Подорож до Швейцарії справила заспокійливий ефект. Гоголь уподобав красу природи, історичні краєвиди і вшанував Вольтера у Фернеї. Але холодна погода гнала його до Італії, куди він не міг їхати через спалах холери. Тож він вирішив приєднатись до Данилевського, який був у Парижі, і провів там зиму 1836-37 року.

Гоголь мав суперечливі враження від французької столиці. Його вабила архітектура, театральна музика, але він категорично не прийняв крамарського духу міста. Його розмовна французька була недосконалою, тож він обмежувався колом російських друзів. Серед них – Олександра Смирнова, з якою Гоголь

перше зустрівся у Петербурзі 1831 року, і яка виявилась і спорідненою душею, і "сестрою–хохлячкою". Пізніше вона склала йому компанію у Італії, про що залишила вартісні спогади. Ось як Смирнова прокоментувала їх зустріч у Парижі, коли зайшла мова про її улюблену "Диканьку": "Він більше слухав, бо я багато говорила, але одного разу описав мені малоросійський вечір, коли сонце сідає, табуни женуть з поля і коні несуться, здіймаючи пил копитами, а за ними з нагайкою у руці пожилий хохол з чупром; він змалював це жваво, з любов'ю, хоч уривчасто і у коротких словах. Про Париж мало було мови; певно, він уже й тоді його не любив"⁵⁵. Окрім російських друзів Гоголь зумів знайти "дорогих соотечественников" навіть у Парижі (він часто бачився з Данилевським та І.Симоновським).

Нам невідомо, чи він обговорював свій великий задум із Смирновою. Можливо, він хотів лише спогадів. Але у листуванні з друзями із Росії він говорив про це. У листопаді Гоголь писав Жуковському: "Мне даже смешно, как подумаю, что я пишу "Мертвые души" в Париже. Еще один Левиафан затевается. Священная дрожь пробирает меня заранее, как подумаю о нем... Огромно велико мое творение, и не скоро конец его"⁵⁶. В іншому листі він пише, що "вся Русь отзовется" у майбутній поемі. Цікаво, що у цьому, як і у багатьох інших випадках, Гоголь вживає "Русь"⁵⁷, а не "Россия". З часом ці терміни стали взаємозамінними, але для раннього Гоголя "Русь" включала і Україну. Зрозуміло, що праця, розпочата на чужій землі, мала виконувати скорше месіянську, аніж суто літературну роль. Багато написано з цього приводу, але майже всі згодні, що новий задум мало стосувався України.

У січні і лютому 1846 року Гоголь встановив контакт із поляками, що жили у Парижі, а також, опосередковано, з українцями. Російські вчені не акцентують увагу на цьому невеличкому, але важливому епізоді; українські і польські студії навпаки, можливо, аж занадто. Тим не менш роль цієї події у біографії Гоголя істотніша, ніж зазвичай трактується. У листі з Парижу Гоголь бідкався до матері, що "наша Малороссия несчастливая страна... мое сердце болит даже здесь"⁵⁸. Зрозуміло, що це продовжувало його непокоїти. І саме у Парижі трапилась незвична нагода підтримати цей незгасаючий інтерес. Великий польський поет Адам Міцкевич на той час читав лекції у Колеж де Франс (у лекціях із слов'янських літератур він назвав Гоголя українським письменником). Данилевський згадував, що Гоголя "тільки і утримувала у Парижі хіба що можливість бачитись часто із Міцкевичем... та іншим польським поетом Залеським"⁵⁹. Із польських джерел ми знаємо набагато більше про ці зустрічі.

У коротенькому листі, написаному у лютому до Богдана Залеського, Гоголь досить гарною українською мовою відрекомендувався як "дуже, дуже близький земляк, а по серцю ще ближчий, чим по землі"⁶⁰. Він зустрічався з Міцкевичем і Залеським, певно, що говорив про Україну (Данилевський писав, що спілкувались вони по–українськи). Пізніше, 1859 року, Залеський розповів про ці зустрічі у листі до польського вченого Францішка Духінського: "Років з двадцять п'ять тому перебував у Парижі знаменитий в Московії поет Гоголь. Він був у великій приязні з Міцкевичем і мною, його співукраїнцем. ...ми часто

сходились вечорами для літературних і політичних розмов. Природньо, що найбільше ми говорили про москалів, відразливих для нас і для нього... (Гоголь – Ю.Л.) мав чудові збірки народних пісень різними слов'янськими мовами. Він написав і прочитав нам блискучий шкіц з питання фінського походження москалів. Там він доводить, завдяки ретельному порівнянню чеських, сербських та українських пісень з московськими, вражаючу відмінність духу, звичаїв та моралі москалів від решти слов'янської братії. Він обирав іншу пісеньку на кожне людське почуття: ось наша, слов'янська, ніжна і лагідна і поруч московська – хмура, дика, майже канібальська, зовсім наче фінська. Можеш собі, дорогий земляче, уявити, як той шкіц порадував Міцкевича і мене... страх як шкода втрати (шкіц віднайти не можна – Ю.Л.) тих характерних анекдотів про москалів, які тільки Гоголь знав й сам розповідав з своєю особливою і неповторною дотепністю"⁶¹.

Польські документи автентичні. Вони доводять не лише сильні почуття Гоголя до України, але його готовність зустрітись із поляками, яких зганьбив Пушкін 1831 року у вірші "Клеветникам России" після невдалого антиросійського повстання. Але російська влада потурбувалась, щоб наведений вище документ залишався неоприлюдненим у Росії аж до 1902 року. Були й інші причини, що підохотили Гоголя до розмов із поляками. Вони теж збирали народні пісні (згідно деяких джерел Гоголева колекція тоді нараховувала понад тисячу українських народних пісень). До всього у той час Міцкевич намагався утворити загальнослов'янський союз з опертям на християнську доктрину, що теж могло зацікавити Гоголя. Свідченням дружнього ставлення до Міцкевича є листи Гоголя Данилевському від 1838 року, у яких він прохає купити "Пана Тадеуша", а також 1839 року до Шевирьова, через якого він шле вітання польському поету, при зустрічі у Парижі. Вороже ставлення росіян до польських емігрантів (яскраво виражене, зокрема, у мемуарах Павла Анненкова) не втримало Гоголя від короткочасних, але тісних контактів із поляками.

"Польський епізод" мав місце саме перед тим, як Гоголь отримав звістку про смерть Пушкіна. Відомости про трагічну подію, що сталась наприкінці січня, надійшли до Парижу із великим запізненням. Гоголь був глибоко вражений і писав про це Плетньову (16 березня) і Погодіну (30 березня): "Ни одна строка не писалась без того, чтобы я не вообразал его перед собою... Нынешний труд мой, внушенный им, его создание... Я не в силах продолжать его". Показово, що Гоголь думав перше про себе. Смерть Пушкіна зміцнила його рішучість працювати над "Мертвыми душами". В іншому листі він писав: "Или я не люблю нашей неизмеримой, нашей родной земли?... Ни одной строки не мог посвятить я чуждому.... я бездомный, меня бьют и качают волны, и упираться мне только на якорь гордости, которую вселили в грудь мою высшие силы. Сложит мне голову свою на родине"⁶². Він виїхав з Парижу до Риму.

ВІЧНЕ МІСТО

У Римі буяла весна. "Здесь тепло, как летом, – писав Гоголь Данилевському, який затримався із приїздом, – а небо – совершенно кажется серебряным". А далі зізнавався: "Влюбляешься в Рим очень медленно, понемногу – и уже на всю жизнь"⁶³. Італія нагадувала йому Україну. Анненков, який знав Гоголя в Італії, підмітив це: "Гоголь був залюблений, насмілюсь сказати, у своє бачення Риму, до всього був задіяний, почасти, малоросійський елемент; завжди чутливий до всього, що має відбиток старовини або нагадує її"⁶⁴. Гоголь почувався надзвичайно щасливим, хоч його непокоїв біль у нутрошах. Він милувався соборами, Колізеєм у місячному сяйві, вчашав до ресторанів майже завжди у компанії, зокрема, Олександри Смирнової.

Народжена в один рік із Гоголем, Олександра Россет, у шлюбі Смирнова, була визнаною красунею і світочем петербурзьких інтелектуалів. Її розум і дотепність цінували Пушкін, Лермонтов, Жуковський, Вяземський та інші. У столиці, при дворі, вона була фрейлиною цариці. Багато російських поетів (Пушкін, Лермонтов, Жуковський) оспівали у віршах її вроду, особливо увиразнюючи її очі – південні зорі". О.Хомяков жалкував, що його "Росія була їй чужа". Смирнова залишила посутні мемуари, в яких багато уваги приділено дружнім стосункам із Гоголем. Олександра, батьки якої належали до французької аристократії, народилась і виховувалась в Україні. Вона з приємністю згадувала, як "у селі затихав гавкіт собак, і сивий туман піднімався над землею. Селяни їли галушки і кашу чи хліб. Повітря блакитним оксамитом вповзало у відчинене вікно, а зорі замислено дивились на природу, занурену в сон"⁶⁵. Зрозуміло, що Гоголь бачив у ній рідну душу, яка, на відміну від інших друзів, ніколи не засуджувала його.

Наприкінці літа 1837 року Гоголь виїхав на лікування до Німеччини. У жовтні він з радістю дізнався від Жуковського, що цар виділив йому грошову допомогу (він писав Жуковському: "Россия, Петербург, снега, подлещы, департамент, кафедра, театр – все это мне снилось"). Гоголю завжди бракувало грошей, і тепер він отримав їх не від матері, а від самого монарха. Він дякував Жуковському, пояснюючи: "...моя красавица Италия. Она моя! Никто в мире ее не отнимет у меня! Я родился здесь... Я проснулся опять на родине и пожалел только, что... радость воспоминания в душе моей не перешли в действительность"⁶⁶. Він продовжив подорож, бо це завжди збуджувало його до творчості: "Мертвые души" часто писались у дорозі і є прекрасне звернення до неї (дороги – Ю.Л.) у тексті роману. Настійливо працюючи над великим твором, який мав стати справжнім одкровенням для Росії, Гоголь зустрічався з російськими друзями. Серед них – княгиня Зінаїда Волконська, яка прийняла католицизм; відомий російський художник Олександр Іванов (грудень 1838 року). Може, саме під великим враженням від знаменитої картини Іванова про явлення Христа народу, Гоголь зрозумів, що "Мертвые души" спроможні показати протистояння грішного російського народу і Месії, який поведе його до нового життя. Іванов намалював портрет Гоголя, якому сподобалось бачити себе привабливішим, аніж насправді. Багато хто згадував неохайну зовнішність Гоголя і його відразливий вигляд.

Того ж місяця він спостерігав за візитом Олександра, майбутнього царя, який прибув до Риму, разом із своїм наставником Василем Жуковським. Супроводжував царевича двадцятичотирьохлітній князь Іосиф Вієльгорський. Він важко хворів на сухоти. Вієльгорський заприятелював з Гоголем і помер у нього на руках у червні 1839 року. Смерть Вієльгорського надзвичайно засмутила Гоголя. Дехто з американських вчених бачить за цією відданою дружбою стосунки гомосексуалістів, забуваючи, що у ХІХ столітті чоловіки (і жінки) практикували те, що канадійський письменник Робертсон Девіс назвав "самозреченням, ... з якого психоаналітики зробили посміховисько. То занадто порядне і справжнє почуття, щоби його здобути з людського серця..." Чоловіча дружба такого типу, невірно потрактована сьогодні, не обов'язково прояснює різкі звиви лабіринту Гоголевої особистості⁶⁷.

"Ночи на вилле" Гоголя можна прочитати скоріше як свідчення його інтелектуальних та духовних страждань, а не фізичних. Немає сумніву, що Гоголь панічно боявся смерті. Часом єдиним порятунком від думки про смерть були, як він писав М.Балабіній у 1839 році, згадки про "мои прекрасные года, мою юность, мою невозвратимую юность". Пізніше він повторив це у "Мертвых душах": "О моя юность! о моя свежесть!". А йому було тільки 29 років.

Любов Гоголя до Італії поширилась і на її літературу. Він "відкрив" італійського поета Джузеппе Беллі, який писав романно-транстеверінським діалектом. Гоголю подобались його твори, він їх рекомендував іншим і, можливо, так виявляв свій пильний інтерес до діалектної літературної мови. Іншим італійським письменником, який міг вплинути на Гоголя, був Сільвіо Пелліко (1789–1854), книга якого "Мої в'язниці" (1832) несе послання подібне до Гоголевих пізніших релігійних писань. Павло Михед переконливо, на документальній основі, доводить, що Гоголь міг знати твори Пелліко, вже відомі у Росії⁶⁸.

Часом Гоголь поводився у Римі, наче мала дитина. Він здивував російських друзів, коли надвечір просто на вулиці почав танцювати український гопак.

Гоголеві мандри привели до Марієнбаду і Відня, у вересневому листі з якого 1839 року він згадує про нову роботу – "Выбритый ус", начерки драми з українського життя. У листі до Погодіна 1840 року Гоголь говорив, що сюжет п'єси "развернулся предо мной в величин таком, что все во мне почувствовало сладкий трепет". Роком пізніше, у Франкфурті, він читав п'єсу Жуковському, який, слухаючи, заснув. Як наслідок, Гоголь спалив рукопис, але залишив коментар: "Как нужно создать эту драму". Він починає досить лірично: "Облечь ее в месячную ночь и ее серебряное сияние и в роскошное дыхание юга..."

Осветить ее всю минувшим и вызванным из строя удалившихся веков, полным старины Бременом, обвить разгулом, козачком и всем раздольем воли"⁶⁹. Чи було це відволіканням від головної мети, чи він зумисне поєднував українську і російську теми? Але він зосередився на "Мертвых душах", і українська тема зійшла нанівець.

Під тиском російських друзів, стурбованих станом його здоров'я, Гоголь вирішив полишити Західну Європу, де він почувався щасливим, і повернутись, на якийсь час, до Росії. Дуже швидко він відчув жахливий клімат Петербургу, хоч

повинен був це добре пам'ятати. Він занурився у роботу, а друзі не давали спокою різноманітними порадами. Наприкінці 1839 року Гоголь писав Жуковському: "... какое странное мое существование в России! какой тяжелый сон! о, когда б скорей проснуться! Ничто, ни люди, встреча с которыми принесла бы радость, ничто не в состоянии возбудить меня..."⁷⁰. Врешті він вирішив поїхати до Москви, де почувався краще, почасти завдяки тому, що його приймали як знаменитість. Погодін опікувався ним, і Гоголь радо читав "Мертвые души" своїм шанувальникам. Вони розуміли, що це буде ще небачений роман "про всю Русь". Максимович писав із Києва, що "всі говорять про Гоголя".

Творча наснага не полишала його. Окрім "Мертвых душ" (означених як "поэма" (довге епічне повісткування у віршах – Ю.Л.), що перегукувалось із пушкінським підзаголовком до "Євгенія Онегіна" – роман у віршах), Гоголь написав невеликий шедевр "Шинель" та ревізував "Тараса Бульбу", що вийшов друком 1842 року, одночасно з "Мертвими душами" (він писав Данилевському, що цей твір врешті розкриє загадку його життя). Вчені намагаються поєднати ці два твори, але розширений варіант "Тараса Бульби" засвідчив, хоч би й тимчасове вирішення проблеми Гоголевої української ідентичності. Якщо перша версія роману (надрукована у збірці "Миргород" 1835 року була спробою створення козацького епосу на суто українському терені, то друга версія є намаганням поєднання історії України та Росії. Це було зроблено дуже вправно, не лише завдяки впровадженню нової номенклатури ("Россия" замість "Русь"; як зауважив американський вчений К.Р. Проффер : "всі натяки на Україну як землю відмінну від Росії" були усунені), але й завдяки спробі створити, послуговуючись слухним виразом, "апофеоз Росії"⁷¹. Гоголевий герой Тарас відтепер наділяється здатністю глибоко мислити ("Так на что же мы живем, на какого черта мы живем?") і віщувати ("чтобы пришло наконец такое время, чтобы по всему свету разошлась и везде была бы одна святая вера"). Якщо у першій версії козаки постали як непокірні буйні вільні розбійники, то в другій – це військова і національна спільнота. Зрозуміло, що Гоголь на той час був переконаний, що Україна і Росія не тільки були єдиним цілим, але й мали спільну велику місію – показати світові вихід із сучасного людського убозтва. Ця тема більш повно розвинена у "Мертвых душах", що, на зразок української оповідки, мались бути "поемою". У цьому обдуманому поєднанні української та російської історії, Гоголь намагався розв'язати власний духовний конфлікт, але зазнав поразки.

Розумова та духовна напруга настільки виснажила Гоголя, що він захворів. А у Римі він не лише тішився містом, але проводив багато часу у медитації та молитвах. ("Только в Риме можно молиться"). Друзі переконали його виїхати до Відня, де на нього чекала наступна криза.

Можливо, інтенсивний страх смерті привів Гоголя до думки про його обраність на служіння місії для Росії. Надалі його творчі зусилля зосередяться більше у сфері релігійній, аніж мистецькій. За словами Сечкарьова, "Гоголь–художник отримав фатальне поранення у Відні"⁷². Тепер його роман писався за Божим Промислом і мав бути подібним до великого твору Данте.

Гоголь виливав свої страждання і свої нові релігійні вірування у листах до друзів, які з готовністю давали поради. Навіть перед виходом з друку у 1842 році

першого тому "Мертвых душ" (схваленого цензором, професором А.Нікітенком, ще одним давнім українським знайомцем автора), велика "битва" розгорнулася між московською групою інтелектуалів на чолі з Аксаковим та петербурзькою групою, керованою Белінським. І слов'янофіли, і "западники" проголосили Гоголя своїм. Він, не завжди успішно, намагався уникнути втручання. Адже він уже був залучений до інтенсивного листування з російськими друзями, більшість з яких вважали його справжнім Wunderkind російської літератури (яким він насправді і був). Вони захоплювались ним, що надзвичайно його тішило, хоч у листах він був щирим і досить саркастичним. Гарне свідчення його відвертості віднаходимо у листі до Смирнової 1842 року: "С тех пор, как я оставил Россию, произошла во мне великая перемена. Душа заняла меня всего, и я увидел слишком явно, что без устремления моей души к ее лучшему совершенству не в силах я был двинуться ни одной моей способностью, и без этого воспитания душевного всякий труд мой будет только временно – блестящ, но суетен в существе своем..."⁷³. Але дехто з друзів (Аксакови), за винятком відданої Смирнової, почали ставитись до Гоголя критичніше, особливо після його звернення до релігії. У ньому побачили "скритну егоїстичну натуру" (Плетньов), але хоч Гоголь не зупинявся майже ні перед чим заради слави, він ніколи не був нікчемою. Часом друзі, як ось Плетньов, втрачали терпіння і радили йому "вивчити російську... і дати нам спокій". Ці заплутані стосунки розкриває низка документальних свідчень (є англійське видання з прекрасним коментарем Карла Проффера). Цей документ вражає не тільки зображенням нестихаючих особистих мук, але є свідченням російської інтелектуальної історії, коли так багато сподівань і розпачу висловлювалось щодо появи малоросійського "загадкового карли".

Роман мав величезний успіх у читачів, хоч, природньо, були і невдоволені. Нікітенко, цінуючи високі естетичні якості твору, писав Гоголю, що він вітає властиве роману "глибоке проникнення у наше життя... (я – Ю.Л.) радий бачити тріумф людської думки, радий бачити нашу славу"⁷⁴. Чи мав він на увазі знаменитий фінал "Мертвых душ" з російською трійцею: "Русь, куда ж несешься ты? дай ответ. Не дает ответа. Чудным звоном заливается колокольчик; гремит и становится ветром разорванный в куски воздух; летит мимо все, что ни есть на земле, и, косясь, постораниваются и дают ей дорогу другие народы и государства". Гоголеве власне слово "Русь", не "Россия", але тоді для його читачів і для нього самого це було "все равно". Чи здавалось комусь із читачів, що може ховатись глибока іронія в останньому абзаці? Автора врешті допустили до російських "обіймів". Вони були задушливими, і він відчув, що час знову рятуватися у Римі.

La bella Italia

Протягом наступних шести років (1842–48) Гоголь жив закордоном. Він вів широке листування, бажаючи почути з Росії відгуки про свій великий твір. Гоголя непокоїв не стільки сам роман, скільки його сприйняття. Але мандри закордоном (які російські вчені називають "скитання") були плідним періодом у творчому і духовному житті Гоголя і мали багато щасливих миттєвостей, всупереч його рішучості завершити II частину "Мертвых душ", яка мала стати чимось на зразок

духовної сповіді перед спільнотою.

Якийсь час у Римі він жив разом з поетом Язиковим. Їх дружба не була тривалою. Наприкінці 1842 року Гоголь запросив Смирнову, яка жила у Флоренції, переїхати до Риму.

Смирнова була давнім і відданим другом. Разом вони оглянули чимало старожитностей Риму. Споглядаючи у Сікстинській капеллі картину Страшного Суду, Гоголь зауважив: "Тут історія таємниць душі... Кожен із нас сто разів на день то негідник, то ангел"⁷⁵. Смирнову вразили його знання історії та архітектури Італії. Вочевидь, він вивчав Італію сумлінно, не лише як турист. За рік його італійська мова стала цілком задовільною. Із Смирновою він почувався розкуто і часто запрошував до свого помешкання, де готував улюблені макарони. Паста (італ.їжа – Ю.Л.) нагадувала домашні наїдки.

Бути у Римі і не побачити італійської опери? Це неможливо, і ми знаємо із Гоголевих ранніх "Записок" 1836 року, що він цікавився оперою. Ще у Росії, згідно цим нотаткам, "бував" "ентузіазм, с каким бросился весь Петербург на живую, яркую музку "Фенеллы" (Обер – Ю.Л.), на дику, проникнутую адским наслаждением музку "Роберта" ("Диявол" Мейербера – Ю.Л.)... "Семирамида" (Россіні – Ю.Л.) ... приводит в совершенный восторг ту же самую публику". Він чудується: "Какою оперу можно составить из наших национальных мотивов! Покажите мне народ, у которого бы больше было песен. Наша Украина звенит песнями"⁷⁶. (Першу таку спробу зробив у 1863 році Семен Гулак–Артемівський оперою "Запорожець за Дунаєм"). Гоголь цінував творчість Глінки і, певно, знав, що опера "Руслан і Людмила" в основному писалась в Україні. Він також згадував, що український знайомець Микола Маркевич, автор "Історії Малоросії" (1842), етнограф і музикознавець (вже згадуваний у I розділі як такий собі поет), працював над оперою за мотивами "Страшной мести" і, як автор, погодився співпраці⁷⁷.

Перебуваючи у Римі, Гоголь мав чути всесвітньо відомого тенора Миколу Іванова, рожденця Полтави, який часто співав у "Семіраміді" і був близьким другом Россіні⁷⁸.

1842 року Гоголь надрукував у Москві уривок з роману "Рим", над яким працював з 1839 року. Це був не лише відблиск його любові до Італії, але й свідчення серйозної зацікавленості її історією. Більше того, він репрезентував виразне, але нечасто вловиме, відлуння України. Цей відгомін помітний не тільки в описі "римського карнавалу, що нагадує розваги українських селян" (Сечкар'юв), але й на більш глибокому рівні. Критичні опінії про цей занедбаний фрагмент коливаються від російського – "два міста, Париж і Рим, протиставлено тут, одне є сучасністю, друге – минулим, вічність і краса" (Золотуський) – до американського погляду, де більшу увагу привертає "процес естетизації людської краси..." і те, що "може бути політикою. Гоголь, завдяки постаті римського князя, окреслює відмінність між вітальною енергією народу і безживною державною бюрократією" (Магуаєр). Обидва коментарі досить релятивні, але вагомими є слова про Італію самого Гоголя, повторені у різних варіантах: "Неужели не воскреснет никогда ее слава?", "Неужели нет средств возродитъ минувший блеск ее?", "... эта светлая непритворная веселость, которой теперь нет у других

народов...". "И все это исчезло и прошло вдруг, все застыло, как погаснувшая лава, и выброшено даже из памяти Европою, как старый ненужный хлам".

Лише на поверховий погляд роман розповідає про Італію, її минуле і сучасне. Але в ньому безпомилково присутні реверберації і рефлексії рідного авторові краю, що тепер розглядається як частка Росії і набуває відтінку нового месіянського призначення. Посутнім є епізод, коли аббат, говорячи з князем про різні землі і держави, згадує: "на севере есть варварская земля Московия". Князь навіть збирався "отказаться от Италии и основаться навсегда в Париже (Петербургі – Ю.Л.)". Він зрозумів врешті, що "при всех своих блестящих чертах, при благородных порывах, при рыцарских вспышках, вся нация (Франция – Росія – Ю.Л.) была что-то бледное, несовершенное, легкий водевиль..." Коли князь повертається до Італії, то тішиться кожним її проявом, хоч бачить занепад і задається питанням: "Неужели не воскреснет никогда ее слава?" Він плекає мрію про відродження півдня, "и зрелись тогда ему во всем зародыше вечной жизни, вечно лучшего будущего..." Як наслідок, "он старался узнавать более и более свой народ", спостерігаючи розкішний римський карнавал. Це бажання стимулювало "чувство, которое визвало из душевного дна сильные человеческие страсти, подымающие демократический бунт против высокого единодержавия души". І саме тоді князь побачив ідеальну красу, втілену в образі жінки, – Аннунціату. Чи була це, судячи з опису, Смирнова? Оповідь залишилась тільки фрагментом, але спровокувала серйозні зауваги.

Люсі Вогель, навівши негативний відгук Белінського про фрагмент як "поверхове бачення Риму..., претензійні і манерні фрази, що нагадують Марлінського", переконливо доводить, що "Гоголеве тимчасове перебування у Римі співпало з одним із найбільш бурхливих і важливих періодів у історії Італії. То ж недивно, що його бентежили події, значення яких він не міг зрозуміти, попри свою повну відчуженість від реальності. Але його реакція була не такою, на яку міг би очікувати читач"⁷⁹. Вона завершує заувагою, що "Рим – це тріумф історії над забуттям і смертю, тріумф естетичного символу, що вижив завдяки наявному в ньому зерні безсмертя"⁸⁰. Любляче "прощай історії, і не тільки історії Італії. Український науковець, відвідавши Париж, написав про Гоголів "Рим" як такий, що прямо стосується російсько-українських взаємин"⁸¹. Увагу дослідника привернули епітети і вживання колористики. Інший український вчений, Микола Варварцев, проаналізував італійські переклади з Гоголя (17 видань лише у ХІХ столітті). Найголовніше зібрання, надруковане Маріано Річчі у Флоренції 1883 року, включає "Рим", деякі з "українських" оповідей" і Гоголеві листи⁸².

Здоров'я Гоголя, яке ніколи не було міцним, погіршилось, і він виїхав на лікування до Німеччини. Втім, він не припиняв роботу над другою частиною свого великого роману. Зиму 1843-44 років Гоголь провів у Німці у товаристві Смирнової, графа Соллогуба, графині Віельгорської та її дочки Анни. Юна Анна стала, на часину, його "innamorata".

Гоголя тривожило, що його творчі сили можуть бути неадекватні грандіозному завданню, що чекає на нього. Він зв'язався Смирнової, "що господь відняв у нього здатність творити"⁸³. Смирнова, як завше, поділяла його тривоги і нахил до релігійності. Вона згадувала, як Гоголь "перечитав "Тараса Бульбу"... і

розвеселився"⁸⁴.

У 1846 році Гоголь з'їздив до Парижу, де зустрівся із графом Олександром Толстим. У листі Смирнової від 3 листопада 1844 року, що переповідає розмову в салоні Ростопчиної, знову подибуємо цікаву згадку про інтерпретацію "Мертвых душ": "Толстой зауважив, що ви змалювали всіх росіян у бридкому вигляді, натомість усі малоросіяни зображені так, що викликають співчуття, хоч є в них дешиця комічного... Толстой і після нього (Федір – Ю.Л.) Тютчев... зауважили, що москвич ніколи не сказав би "два русские мужика" (початок "Мертвых душ" – Ю.Л.)... Вся ваша хохляцька душа вилилася у "Тарасе Бульбе", де ви з такою любов'ю змалювали Андрія та Остапа..."⁸⁵. Зрозуміло, що ця тема продовжувала зачіпати декого з росіян. Анненков, теж присутній при розмові, згадував, що Гоголь "виглядав добре,.. але тяжка розумова робота наклала на нього виразну печатку знесилення"⁸⁶. Ми не знаємо, як він тоді ставився до подій політичного життя у Європі; він був зайнятий очищенням себе. До всього Гоголь мав твердий намір пояснити свої вже відомі твори, написавши і подавши моралізуюче прочитання "Ревизора". З цього часу моралізаторство і релігія так заповнили його розум, що мистець у ньому майже зник. Саме у цій дивовижній атмосфері він розпочав новий дидактичний твір "Выбранные места из переписки с друзьями", що буде надрукований у Петербурзі наприкінці 1846 року.

МОРАЛЬНА ПРОПОВІДЬ

"Выбранные места" викликали шквал протесту більшості російських читачів (лише Смирнова привітала його. Пізніше вона писала, що твір "ніхто не зрозумів") і знаменитий кривдний лист Белінського, що на роки став "маніфестом" російської інтелігенції (Гоголева переконлива відповідь була оприлюднена десятиліття потому. Чернетку відповіді, пошатовану Гоголем, знайшов і склеїв Куліш, і зберіг для нащадків). Щось пішло не так, чи не так думали у Росії після таврування "Выбранных мест" як реакційного твору. Всупереч усім тільки Аполлон Григор'єв завважив, що такі думки Гоголь висловлював і раніше. Із розумінням прокоментував ситуацію Чаадаєв, звинувативши російських інтелектуалів, "осібно, московських шанувальників... Хто знав, як він поставиться до їх пихатих сподівань, дурних порад і надмірної хвали?"⁸⁷

Але чому (якщо знехтувати поясненням Чаадаєва) раптом письменник, відомий як визначний сатирик і гуморист, виголосив моралізуюче послання з приводу того, як росіяни і поміщики у Росії мають жити і поводитись (назва одного розділу "Нужно любить Россию")? Це був прямий заклик, але не було певности щодо його джерел і яке відношення це мало до літератури. Гарний знавець Гоголевого духовного шляху, Костянтин Мочульський, пише, що "у 1847 році (час появи "Выбранных мест") стало очевидно, що Росія не розуміє і не сприймає "учительства" Гоголя"⁸⁸. Мочульський, говорячи про "містичний реалізм" "Выбранных мест", переконує: "(Гоголя – Ю.Л.) не цікавила ідеологія чи метафізика; він говорить про роботу, життя, землю. Ми читаємо у передмові до "Выбранных мест": "Сердце мое говорит, что книга моя нужна и что она может быть полезна. Я... никогда еще доселе не питал такого сильного желания быть

полезным"⁸⁹. Безсумнівно, що Росія мала змінитись і повернутись до первісної патріархальної системи. Росіяни мають дослухатись Божого слова і жити згідно нього. Тоді Росія виконає своє призначення стати провідною і найкращою християнською нацією. У цих, часто невірних потрактованих, словах Гоголя знаходиться джерело російської месіянської ідеї: від Гоголя до Достоевського і, можливо, Леніна. Але це окрема тема.

Коли Гоголь прийшов до Бога, майже водночас він багато що зрозумів про диявола. Про це говорить Д.Мережковський у чудовій статті "Гоголь і чорт" (1906). Кумедні чорти "Вечеров" тепер обернулись сатанинськими силами (до речі, присутніми у "Страшной мести"), що загрожували письменнику і всій Росії. Навіть 1847 року у листі до Шевирьова Гоголь писав, що намагався виставити диявола блазнем, нам сьогодні, коли ім'я диявола сприймається як фігура мови, до всього ще й вкорінена ("Сатана у тобі"), все це видається незбагненим. Не лише Гоголь, але його великий шанувальник і дослідник Дмитро Чижевський, який жив у ХХ столітті, вірили у диявола.

Звідкіля Гоголь взяв ці ідеї? Науковці довели, що він читав теологічні книги (Фому Кемпійського), а також російську та українську релігійну літературу (у записниках зафіксовані імена українських письменників: Іоанікій Галятовський, Лазар Баранович, Дмитро Туптало–Ростовський, Стефан Яворський. 1843 року Гоголь писав до Язикова про їх твори). Але чи тільки книги привели до релігійного послання? Український дослідник згідно спробує порівняти Гоголя, християнського мораліста, і українського філософа кінця XVIII століття Григорія Сковороду. Досить певно, що, перебуваючи в Україні, Гоголь читав про Сковороду, слава якого ширилась від Слобожанщини до Лівобережжя. Лише нещодавно, йдучи за Дмитром Чижевським, який достатньо написав про Гоголя і Сковороду, але не про зв'язок між ними, вчені почали досліджувати їх духовні взаємини. Михайл Вайскопф відкрив вплив Сковороди на Гоголеві ранні твори і "Шинель", де сквородинська "зовнішня, або духовно мертва людина" відлунує у "(Гоголеві – Ю.Л.) гіперматеріальній поетиці і хисті конкретизації"⁹⁰. Хоча "Выбранные места" не згадуються, можна припустити, що сквородинська "стежка спасіння – від світського світу до світу духовного" була і однією із засад Гоголя. Юрій Барабаш присвячує майже 20 сторінок проблемі "Гоголь і Сковорода" у своїй російськомовній книзі 1995 року⁹¹. Він також увиразнює загальновідомий факт, що Гоголь і Сковорода однаково "патріархально" ставились до кріпацтва" Варто згадати, що 1848 року близька знайомця Гоголя, Варвара Репніна, надіслала "Выбранные места" Тарасу Шевченку, який перебував на засланні і, будучи непримиреним супротивником кріпацтва, схвально ставився до творчості співвітчизника.

Тим не менш перша і найбільш глибока заувага щодо Гоголя і Сковороди належить Юрію Шевельову (1954 р.) її треба сприймати у широкому контексті російсько-українських культурних зв'язків кінця XVIII-XIX століття: "Відгомін переяславської концепції української культури, образливої для Росії (йдеться про український внесок до Росії – Ю.Л.), можна було чути пізніше. Гоголева трагедія не що інше як трагедія людини, що вирушила завоювати Росію українським маральним кодексом, і за українським розумінням мистецтва і МОРАЛІТЕ якої

про "мертві душі" було поверхово зрозуміле різними Белінськими як викривальна література, і чий "Выбранные места", в які Гоголь вклав усю свою душу, були висміяні і неправильно сприйняті. Звідси – природний результат трагічного непорозуміння – Гоголеве спалення своїх рукописів і майже самопожертва – так близько Маросейка (вулиця – Ю.Л.) від Никітського бульвару у Москві, і так близько двохста річниця Переяславської угоди – у лютому 1852 року"⁹².

Українцям властиве інше ставлення до пізньої релігійности Гоголя, хоч би й на рівні видавничих можливостей. Куліш, перший біограф Гоголя, мав з 1837 до кінця 1860-х у Петербурзі друкарський станок. По смерті Гоголя він надрукував його "Размышления о Божественной Литургии", написані наприкінці 1840-х. Цей твір, заборонений Советами і не включений до Повного зібрання, був продовженням Гоголевої релігійної філософії з особливим акцентуванням чистоти священника, що служить літургію.

На початку травня 1847 року Гоголь писав із Неаполя отцю Матвію Константиновському, який за кілька років став його духовним пастирем і, можна б сказати, його Немезідою. Гоголь не міг знати,

що приблизно тоді ж у Петербурзі українські письменники Костомаров, Куліш, Шевченко та їх друзі були засуджені до заслання після розгляду справи Кирило-Мефодіївського братства, що стало переломним моментом української літератури та історії. Не знав він і того, що його головний ворог, Белінський, на початку грудня написав листа до Анненкова, в якому висловив свою зневагу до Шевченка, який відбував своє покарання солдатом у Оренбурзькому окрузі. Але не можна виключати, що 1847 року Гоголь міг знати висловлювання Олексія Хомякова стосовно ув'язнених українських письменників, програма яких для нього – "нісенітниця і відсталість". Це могло не цікавити Гоголя; він мав доволі своїх проблем. Зрештою, Хомяков, як і Гоголь, вірив у особливу місію Росії у світі. Україна могла зачекати. На той час творчий запал Гоголя підупав, натомість Шевченко, якраз напередодні заслання, написав свої кращі поезії, багато з яких мали могутнє антиімперське спрямування. Він нескореним повернувся із заслання, під час якого оплакав Гоголеву смерть.

У січні 1848 року Гоголь заходився виконати дану собі обіцянку і вирушив у подорож до Ієрусалиму, переконаний, що там Божественне Провидіння у якийсь спосіб відкриється йому. Але нічого не сталося. За кілька місяців він приїхав глибоко розчарований і збентежений. Зазнавши повної поразки, Гоголь вирішив повернутись додому – до Росії і в Україну. У травні 1848 року він прибув до Одеси і звідти вирушив у Василівку. Сестра плакала від щастя, вітаючи його із поверненням. Вона завважила, що "він змінився; він дуже серйозний". Гоголь писав Данилевському, що повернення додому було сповнене суму. Його приймали як знаменитість, але йому було байдуже. Наприкінці травня він виїхав до Києва. Там йому представили Михайла Юзефовича, українця-русофіла, який зіграв ганебну роль помічника поліції при арешті кирило-мефодіївців 1847 року. Гоголь зустрів його мовчки, навіть грубо⁹³. З іншим приятелем він вирушив оглядати Київ. На питання, чи хотів би він оселитися тут. Гоголь відповів, що віддає перевагу Москві, яка, після Риму, тільки і може подобатись. З Києва він виїхав до Василівки, але поблизу лютувала холера, тож він завернув у Полтаву. Зрештою він

повернувся додому, але сильна спека зробила його життя нестерпним. Все ж він прогулювся до саду, який колись доглядав його батько. Він також замовив подячний молебень за здоров'я Олександри Смирнової.

Російські знайомі потім згадували, що "він не був тим самим Гоголем". Він тримався осторонь, постував, (як це часто робив у Італії) і ставав все більш і більш усамітненим. Він хотів залишитись із своїми думками, які часто переходили у молитву. Багато друзів зберегли вірність йому, хоч тепер вважали його ексцентричним.

IV. СМЕРТЬ У МОСКВІ

Я скорблю й болю не тільки телом, но и душою.

Лист Гоголя до матері, 12 травня, 1849.

ДИВНА ЗУСТРІЧ

Повернувшись у жовтні 1848 року до Москви, Гоголь зупинився у Погодіна, який влаштував прийом на його честь. Цим Погодін водночас намагався залагодити відразливе ставлення друзів до себе, викликане підозрою доносу (причетними вважались Погодін і Шевирьов) на Гоголевого друга Осипа Бодянського, що у редагованому ним журналі надрукував огляд Росії XVI століття, Жіля Флетчера, перше оприлюднений у Лондоні 1591 року. Журнал, тимчасово заборонений, виходив під егідою Російського історичного товариства. Бодянський, до того ж професор Московського університету, втратив і редакторство, і університетську посаду.

Аксаков згадував, що на прийом з'явилося близько п'ятидесяти запрошених (хоч дехто вибачився за незмогу бути), але згідно словам самого Погодіна: "Гоголь зіпсував мій прийом. Яка ж неприємна ця людина!"¹

Не зважаючи на давнє приятелювання з Погодіним, Гоголь, не без вагань, виказав щирію приязнь до Бодянського. На рік старший за Гоголя, цей уродженець Чернігівщини, був не тільки видатним славістом, він сприяв з'яві українських історичних писань. У журналі "Чтения" він надрукував "Історію Русів"² і "Самовидця" козацької хроніки. Під псевдонімом він писав українські вірші і видав збірку українських байок³. Бодянський був лібералом і українським патріотом, дружньо листувався із Шевченком. Гоголь, знаючи Бодянського і його твори, з гіркотою сприйняв його відставку, яка, на щастя, завершилась 1849 року. На той час Гоголь уже менше цікавився українською тематикою, аніж коли закінчував свій головний роман. Він зв'язався Бодянському, що змушений кожне слово витягувати, наче кліщами⁴. Микола Берг писав, що одного разу Гоголя, "наче магнітом притягло до Осипа Бодянського, українця, з яким він говорив своєю мовою..."⁵

Часто Гоголь вдягав дивний костюм, до якого входили українські шаровари. Як і раніше, Гоголь полюбляв гарну одіж. Одяг для нього був ознакою зовнішності, якій він не довіряв; у багатьох творах він зробив своїх персонажів

рабами зовнішності. Іван Аксаков писав Смирновій, що "Гоголь не відіграє ніякої ролі у тутешньому товаристві"⁶. Він читав Фрагменти II тому "Мертвых душ" друзям, дехто дав їм високу оцінку. Він все більше віддалявся від російських інтелектуалів, які ставились до нього як до перевертня і тому не довіряли. Зрештою, вони вважали, що він їх зрадив.

Наприкінці року Гоголь переїхав із дому Погодіна до графа Олександра Толстого у величній будинок Талізїна на Нікітському бульварі. Толстой, який вже після смерти Гоголя став прокурором Священного Синоду, сповідував реакційні погляди. З мемуарів Якова Грота відомо, що Гоголь "мало знав про Росію" і хотів подорожувати, щоб більше її побачити⁷. Така можливість скоро з'явилась, коли Олександра Смирнова, приїхавши до Москви, запросила Гоголя погостювати у неї в Калузі, де вона жила з чоловіком-губернатором. У липні 1849 року Гоголь у гарному настрої і в супроводі брата Смирнової з'явився у Калузі. Місто, що знаходиться недалеко на південь від Москви, не дуже вабило до себе. Смирновій подобались тільки соснові ліси. Дорогою туди Гоголь бачив російські села. Чи були це, як пізніше говорив Шевченко, цитуючи Гоголя, "наваленные кучи серых бревен с черными отверстиями вместо окон, вечная грязь, вечная зима"⁸?

Гоголь бачив скирдачів і селянок у барвистому одязі. Він насолоджувався спокоєм і продовжував писати другий том "Мертвых душ".

Якраз тоді Смирнову відвідав Олексій Костянтинович Толстой, відомий поет, з яким Гоголь знайшов багато спільних тем для розмов. Толстой був на одинадцять років молодший за Гоголя і, по материнській лінії, походив з української родини. Він був онуком останнього гетьмана України Кирила Розумовського. Його вихованням займалися мати і її брат, письменник А.Погорельський, (справжнє ім'я Петровський), незаконний син графа А.Розумовського. Наприкінці 1820-х Погорельський надрукував кілька оповідань на українську тематику⁹. Смирнова згадує, що Толстой читав розділи з роману "Князь Серебряный", які Гоголь уподобав. Куліш потім переповідав, що "Толстой відзначив як сильно Гоголь змінився,... але їх розмови не були позбавлені естетики. (Гоголь – Ю.Л.) заспівав графу дві малоросійські колискові, справжні чисті перлини... Скоро по тому Гоголь переповів графу великоруську пісню, що несла патріархальну зверхність російського характеру"¹⁰. Вони могли, до слова, згадати свою першу зустріч у Франкфурті 1844 року, коли Гоголь, загорнутий у готельне простирadlo, постав перед графом.

Повернувшись до Москви, Гоголь скаржився на неможливість належно працювати і постійну сонливість. Він зв'язався Жуковському: "Полтора года моего пребывания в России пронеслось, как быстрый миг"¹¹. Часом друзі намагалися змусити його до інтенсивнішого світського життя. Так, одного разу у домі московського генерал-губернатора Івана Капніста, сина відомого письменника, Гоголь різко повівся із господарем, коли той намагався представити йому Михайла Муравйова. Капніст почав знайомство словами: "Рекомендую вам мого гарного знайомця, хохла, як і я, Гоголя"¹². Гоголь сприйняв це як образу, вибачився раптовою хворобою і, ні з ким не прощаючись, поїхав. Ніхто не знав чому.

Зиму 1849-50 років Гоголь провів здебільшого у товаристві Сергія Аксакова.

Він часто бачився із Максимовичем, і ми маємо колоритну оповідку дочки Аксакова Віри про те, як Гоголь, Максимович і Бодянський разом співали і танцювали: "Гоголь співає з такою віддачею, що здається ніби в цю мить він переповнений духом свого народу і виражає це жестами, виразом обличчя, голосом"¹³. За кілька місяців мала відбутись повторна вистава, але цього разу з дещо іншим коментарем. Аксаков вів щоденник подій і записав, що Смирнова виглядала набагато старішою, а Гоголь був більш хворим ніж завше. Аксаков був також переконаний, що вони кохали одне одного, але Смирнова засміялась, коли він при ній згадав про це. Гоголь, почувши цю поголоску сказав, що у нього "волосся стало сторч"¹⁴. Десь у цей же час Гоголь написав "любовного листа" Анні Вієльгорській, пропонуючи "духовні стосунки", але його ініціатива не зустріла підтримки.

У березні 1850 року на його сорок перший день народження Гоголя з українськими друзями приймали Аксакови. Сергій Аксаков так змалював це сину Івану:

"Троє хохлів (Гоголь, Максимович, Бодянський – Ю.Л.) були чарівні. Вони співали без музики і Гоголь читав мені думи хохляцького Гомера (Шевченка ? – Ю.Л.). Гоголь декламував, інші жестикулювали і вигукували, що спостерігали Хомяков і Софія (дружина Аксакова – Ю.Л.), хоч присутність останньої вочевидь непокоїла Гоголя і, як тільки вона пішла, попередні гримаси і жести відновились. Я, Хомяков та Соловйов насолоджувались цим виразом національності, але без особливої симпатії. Посмішка Соловйова видавала його зневагу, сміх Хомякова – м'яку насмішку, а мені було просто весело дивитись на них, як на якихось чувашів чи черемісів... і нічого більше"¹⁵.

Навіть якби Гоголь і знав про цей опис, він би його не турбував. Врешті решт, все, що йому залишалось, – це співати українських пісень, а тому вважатись дикуватим, навіть чарівним етнічним росіянином. Йому було байдуже, бо мав на меті значно більше. Але чи зможе він це здійснити? Сумнів міг би довести його до божевілля.

У червні 1850 року Максимович і Гоголь виїхали до Василівки. Дорогою вони зупинились у знаменитій російській Оптіній пустині. Відвідини старого дому навіяли на нього сум. Ми знаємо, що за однієї нагоди Гоголь мимовільно виголосив промову про місце української мови. Гоголева господиня, мати маленького хлопчика, була збентежена, коли синок заговорив українською; вона вимагала, щоб він розмовляв російською. Гоголь, за спогадами колишнього співучня Пашенка, зупинив її, говорячи, що не можна втручатись, а треба говорити рідною мовою, бо хлопчик ще матиме час для вивчення всіх інших речей¹⁶. Тож українська мова була придатна лише для домашнього вжитку. Але, лірично розводячись про Україну, він у той же час писав до друзів у Москву: "... Россия все мне становится ближе и ближе; кроме свойства родины, есть в ней что-то еще выше родины, точно как бы это та земля, откуда ближе к родине небесной"¹⁷. Чаадаєв теж відзначав, що Гоголь, як малорос, собі на умі, але часом – чистокровний росіянин¹⁸. Чаадаєв ніколи не зустрічався з Гоголем, але знав його друга О.Бодянського, який, у свою чергу, згадував, що Чаадаєв завжди був на боці слабких, і навідав його, коли той мав труднощі з міністром освіти¹⁹.

Дві інші пригоди надзвичайно зворушили Гоголя. Вони проїжджали повз Путивль, згадуваний у древньому українському "Слові о полку Ігоревім". Максимович, чудово знаючи текст, декламував знамениту пісню Ярославни, і Гоголь сказав, що хотів би використати її у другому томі роману. Максимович згадував: "Ми перетнули Псьол і їхали у Василівку вночі, при світлі повного місяця. Насолодою для мене було промчати разом із Гоголем степами, що леліяли його з дитинства. І ніколи я не бачив його таким одухотвореним, як цієї української ночі"²¹.

Гоголь вирішив провести зиму 1850-51 років у Одесі, де клімат був кращий за московський. Він відпочивав, намагався працювати, ходив до театру. Він виїхав із Одеси у березні 1851 року, щоби востаннє відвідати Василівку. Там йому відвели кімнату у флігелі, і він продовжував писати. Його давній приятель Данилевський із сім'єю жив неподалік. Він описав, як Гоголь проводив час, востаннє навідавшись додому. "Вікна його кімнати виходили у сад... Гоголь... посадив з десятків молодих дерев клена і берези, ... жолуді, які з новою весною дали свіжі і сильні пагонці... у тіні лип та акацій був облаштований невеликий грот з величезним диким каменем біля входу. На цьому камені Гоголь, за словами його матері, грався, будучи ще дитиною трьох років. Сорок років по тій порі він любив сидати на той камінь, милуючись з нього краєвидом садків і довколишніх полів"²². Данилевський також записав, як мати Гоголя благала його не їхати і як Гоголь, відбувши церковну службу, став на коліна, помолився і "залишив нас назавжди".

Повернувшись до Москви, Гоголь написав матері, що його тривожить доля сестер, і, якщо вони вирішили одружитись і "если желают, чтобы супружество это было счастливо, то лучше не составляют вперед никаких радужных планов"²³.

ОСТАННІ МІСЯЦІ

З'явившись у Москві у червні 1851 року. Гоголь якийсь час гостював у маєтку Аксакових Абрамцеві, а потім на дачі Смирнової. Другий том "Мертвых душ" писався швидко, і Гоголь прочитав сім розділів Шевирьову та іншим. Декому вони сподобались і навіть були поціновані вище за першу частину роману. Гоголь був пригнічений, прочитавши, що глибоко шанований ним Герцен назвав його "ренегатом". Він також зустрічався з Тургенєвим, який залишив виразну замальовку Гоголевого вигляду.

Мати повідомила, що сестра Єлизавета збиралась заміж, і Гоголь вирішив короткочасно навідатись у Василівку, щоби бути на весіллі. Сестра отримала від нього не тільки поради стосовно подружнього життя, але й дарунок – гарний екіпаж, що вона, певно, цінувала ще більше. Гоголь повернувся до своєї московської "резиденції" у домі Талізїна, де про нього піклувався український слуга Семен. Микола Берг, російський перекладач міцкевичевого "Пана Тадеуша", навідав Гоголя того часу і записав: "Семен був зовсім молодий спокійний хлопець, відданий своєму пану"²⁴. Саме від Семена стануть відомі останні хвилини Гоголевого життя. Берг також зазначав, що детально ним описана, будова Гоголевого тіла була "чимось схожа на стиснутий кулак... Кожному, хоч трохи зрозуміло, що він – хохол. Я усвідомив, що його вигляд різниться від зображення

на портретах"²⁵.

Приблизно тоді ж Гоголя навідали українські друзі Орест Бодянський та Григорій Данилевський. Розмова, яка звернула на Шевченка, найбільш показова для Гоголевих пізніх поглядів на українську літературу, яку він знав мало, а волів знати ще менше. Бодянський спитав Гоголя, що він думав про Шевченка:

"Гоголь на це питання із хвилю помовчав і наїжився. На нас з-поза конторки знову глянув обережний лелека. "Як ви його знаходите?" – повторив Бодянський. "Добре, що й казати, – відповів Гоголь, – тільки не ображайтесь, друже мій... ви – його шанувальники, а його особиста доля (Шевченко ще перебував на засланні – Ю.Л.) заслуговує всілякого співчуття і жалю..." – "Але нащо ви долучаєте сюди особисту долю? – із невдоволенням заперечив Бодянський, – це стороннє... Скажіть про талант, про його поезію..." – "Дьогтю багато, – неголосно, але прямо промовив Гоголь, – і навіть додаю, дьогтю більше, аніж самої поезії. Нам-то із вами, як малоросам, це, може, й приємно, але не у всіх носи, як наші. Та й мова..." Бодянський не витримав, почав заперечувати і розпалився. Гоголь відповідав йому спокійно. "Нам, Осипе Максимовичу, слід писати російською, – сказав він, – треба прагнути до підтримки і зміцнення однієї владичної мови для всіх рідних нам племен... Домінантою для росіян, чехів, українців і сербів має бути єдина святиня – мова Пушкіна, якою є Євангеліє для всіх християн, католиків, лютеран і гернгутерів. А ви хочете провансальського поета Жасмена (1798-1864 – Ю.Л.) поставити на рівні з Мольєром. Нам, малоросам і росіянам, потрібна одна поезія, спокійна і сильна... Я знаю і люблю Шевченка, як земляка і обдарованого художника... Але його згубили наші розумники, підштовхнувши його до творів, чужих істинному таланту. Вони все ще дожовують європейські, давно викинуті жваки. Росіянин і малорос – це душі близнюків, що доповнюють одна одну, рідні й однаково сильні. Віддавати перевагу одній, завдаючи збитків іншій, неможливо..." Довго ще Гоголь говорив у цьому дусі. Бодянський мовчав, але, вочевидь, далеко не був згідний з ним... "Дивна людина, – мовив Бодянський, коли ми знову опинились на бульварі...– Заперечувати значення Шевченка! Ось же, точно, не з тієї ноги сьогодні встав"²⁶.

Слова Гоголя не були несподіваними чи непослідовними. Для нього українська все ще залишалась мовою селян, і малороси, на його гадку, мали писати поросійськи, як це зробив він. Гоголь довгий термін прожив закордоном, дов, певно, не знав новітньої літератури в Україні, яку не можна було схарактеризувати як "національну"²⁷.

До слова, він міг інстинктивно відчувати, що його й Шевченкові стежки були зовсім різні й такими залишаться. На погляд Гоголя, можна залишитись українцем (чи малоросом), навіть приймаючи російську культурну і лінгвістичну зверхність. Він був також глибоко переконаний що не може і не повинно бути ворожнечі між Росією й Україною, лише дружні стосунки, що й типовою ознакою колоніальної ментальності.

І, хто знає, чи він розумів, що Шевченко заплатив за свої погляди ув'язненням, у той час, як він, Гоголь, був вільним писати, молитися і вести Росію (і Україну) до спасіння. Але то була велика гра. Майже сто років потому російський письменник, Олексій Ремізов, великий шанувальник Гоголя, сказав, що "Гоголева

Росія, обплутана мелодійними малоросійськими думами, стала смертним вироком царській Росії"²⁸.

В останні місяці життя Гоголь продовжував працювати (він навіть завершив "Размышления о Божественной Литургии"), але був невдоволений "Мертвими душами". Важко виявилось створити, як він збирався, "добрі" російські характери, які мали замінити "карикатури" першого тому роману. В цей час Гоголь став палким послідовником фанатичного отця Матвія і дослухався його порад. Деякі з них (а, може, то була його особиста криза) привели до спалення більшості розділів майже готового другого тому славетного роману)²⁹. Він написав матері з проханням молитись за нього і наказав Семену розкласти вогонь. Зрозумівши наміри пана, Семен впав на коліна і благав не палити рукописа. Гоголь стояв на своєму, але, вчинивши це, він послав Семена по графа Толстого, якому сказав, що зробив помилку. Але було вже запізно. Другу, який намагався його розрадити, Гоголь сказав, що готовий до смерти. Десь у цей час Гоголь відростив козацькі вуса, виразно помітні на його посмертній масці³⁰. Він обрав смерть у зовсім нехристиянський спосіб. Він відмовився від їжі і, всупереч тиску лікарів і друзів, довів себе голодуванням до смерти. Весь час він уривчасто молився, стоячи навколішки перед іконами. Його останні слова були: "Лестницу, поскорее, давай лестницу!". Друзі також засвідчили, що одними з останніх, мовлених Гоголем, були слова: "Как сладко умирать!" та "Оставьте меня! Не мучьте меня!"³¹. Перед кончиною він зробив розпорядження, щоб його старого слугу Якима і юного Семена відпустили на волю. Він помер ранком 21 лютого 1852 року, за місяць перед сорок третім дрем народженням. Для надгробку він обрав вислів із Біблії: "Горьким словом моим посмеются" (Кн. пророка Ієремії, XX, 3).

Минуло багато років, і ці промовисті слова були стерті новими правителями Росії, які написали на пам'ятнику: "Великому русскому мастеру слова, Николаю Васильовичу Гоголю, – от правительства Советского Союза".

УКРАЇНСЬКИЙ ЕПІЛОГ

Похорон Гоголя у Москві був вражаючим, але поступався похорону Пушкіна, коли зібралось більше десяти тисяч людей. Цього разу натовп не дуже точно знав, ким був померлий письменник, але, за давньою слов'янською традицією, був готовий віддати останню данину великому росіянину. Показово, що прийшло відносно небагато російських письменників та інтелектуалів (згадують тільки Островського).

Ми маємо свідчення, що Погодіна не було у місті, Шевирьов хворів, "а інші друзі його: Хомяков, Аксакови та Кошелєв зробили із справи спільної, із скорботи спільної питання партій і не несли покійного, а усунулись від погребіння"³². Похорон Шевченка, що відбувся за дев'ять років, вшанували Достоєвський, Лесков, Некрасов, Салтиков-Щедрін та інші російські інтелектуальні знаменитості. Ввни віддали належне малоросійському селянському поетові, значення якого не усвідомлювали. Перевезення труни Шевченка на Україну стало національною демонстрацією. Чи бачили в українському поеті співвітчизники

пророка тоді, коли росіяни не так високо цінували Гоголя? Для таких суджень ще не настав час. Під час похорону Гоголя Пантелеймон Куліш перебував у Петербурзі, але подумки був із Гоголем. Хоч Куліш вже для себе вирішив полишити Петербург у жовтні 1852 року, щоб оселитись на будь-якому й зідеалізованому ним хуторі в Україні, він не забував Миколи Васильовича, з творами якого відчував спорідненість. Він теж написав повчальну "Карманную книжку для помещиков" /1846/, своєрідне передчуття "Выбранных мест". Тут Куліш висловив досить консервативні погляди і витворив образ поміщика, Супова, чимось подібного до Гоголевого Костанжогло. Куліш написав до матері Гоголя, відвідав її, а вона, 1858 року, знаючи його український патріотизм, вибачалася, що "промінь просвітництва не торкнувся нас у Малоросії шістдесят років тому". Під просвітництвом вона, певно, розуміла дещо інше ніж її син. Цей термін, як вказує І.Золотуський, означав для Гоголя "просвітництво людського серця" /просветить сердце человека/³⁴. 1853 року, коли росіяни, здавалось, забули свого уявного Месію, Куліш запропонував Некрасову надрукувати біографію Миколи Гоголя російською мовою, про що анонсував "Современник" на початку 1854 року. Куліша застерігали щодо "лівізни" Некрасова, але він працював над своїм проектом і у порівняно короткий час здійснив його. До його публікацій належать: "Несколько черт для биографии Н.В.Гоголя" /1852/, "Опыт биографии Гоголя" /1854/, "Записки о жизни Н.В.Гоголя", /що включає 800 листів, 1856/. Врешті, 1857 року, Куліш надрукував 6-томник "Сочинения и письма Н.В.Гоголя", спираючись на раніше видання Гоголевого родича Н.Трушковського.³⁵ Значні здобутки у межах п'яти років.

Куліш був не тільки сумлінним видавцем Гоголя, але й захищав його від закидів як росіян, так і українців. Він відвідав Аксакових у Абрамцеві, і досить різко написав 1858 року Сергію Аксакову у листі, перехопленому цензурою: "Є бездна між нами /українцями – Ю.Л./ і вами /росіянами – Ю.Л./. Дуже дивним видається бажання, щоб обидва злились в один рід. Ви хочете цього, але ви також і переконані, що ми були створені для московського царства"³⁶. 1856 року він писав до українського поміщика В.Тарновського: "Не говоріте мені сього, приятелю коханий, що Гоголь наш із пантелику збився. Воно правда, да не зовсім. Збився він з пантелику од великої муки за гріхи людськії, а в його великих помилках треба чити помилки всього нашого миру хрещеного. Обернуться нам на добро і його розумні речі і його безуміє"³⁷. Роком пізніше, у листі до Галагана, Куліш намагався пояснити Гоголеву трагедію: "Що більш Гоголь уходив у московську жизнь, то трудніш йому було создать великі доблестями характери... Була сила в Гоголя преобразитиє у москаля, бо неглибоко пустив корінь у рідну землю, а не було сили надать москалеві характер, которого не виробив народ московський"³⁸. Варто згадати, що Гоголь, можливо, закидав Кулішу у розмові з Бодянським /вище наведеній/ про ставлення до Шевченка, як людини, яку збили з дороги інтелектуали. 1861 року Куліш повідомив матері Гоголя про смерть Шевченка у Петербурзі і про те, що місцеві українці збирали гроші, щоби перевезти його прах в Україну. Гоголева мати вважала за краще поховати сина у Москві.

Пізніше, у 1860-ті, Куліш говорив про власну "хуторянську ментальність", що

мала певну подібність до поглядів пізнього Гоголя⁴⁰. Відтоді як Куліш постав в українській літературі та інтелектуальній історії протилежністю Шевченку, він суттєво вплинув на майбутніх українських письменників. Але більшість із них /Шевченко, Франко, Леся Українка/ репрезентували скоріше революційну чи прометеївську модель, аніж медитативну. Можливо, у поновленій країні цього не уникнути (Гоголь ніколи не почувався поневоленим, радше – звільненим/. Ось чому більшість українських інтерпретаторів мали б прийняти вже наведену тезу М.Грушевського, який вважав Гоголя поетом старої, назавжди похованої України⁴¹.

Куліш, більш ніж певно, пішов би за Гоголем, аби не Шевченко, який довів йому і всім, що велику поезію можна писати українською.

Народність, до якої звертались всі письменники, може і повинна бути виражена рідною мовою народу. Шевченко прийшов до цієї думки раніше, бо він, як селянин, не мав ні початкової, ні середньої освіти російською, і хоч Куліша перетягли до Петербургу і до гоголевого захисника Плетньова, він не міг полишити Україну у спосіб, обраний Гоголем. На відміну від знаменитого співвітчизника він знайшов прихисток на хуторі /що не дуже різнився від хутору Диканьки/, але не у російському місті. Там він працював до зрілого віку, створюючи вірші, в яких часто картав козаків, і трактати з порадами українцям, як облаштувати добре життя. Перед смертю він майже завершив працю, яку схвалив би й Гоголь, – переклад Біблії на українську мову. Гарний, а часом великий, письменник, він залишився по суті невідомим за межами України, бо не писав російською. За чотири роки до смерті, у 1897, Куліш оприлюднив збірку віршів, один з яких названо "Перед Гоголевим честенєм". Куліш з гіркотою питається: "Хто чесно привітав..." земляка, адже "кругом твого стовпа зібрались мертві душі..." Чи прагнув Куліш сказати, що українці краще зрозуміли Гоголя?

Однак спроби літераторів ХХ століття поєднати Гоголя з українською літературою виглядають непереконливо. Концепції на кшталт "бароко", "сковородизм" чи "невтручання й естетизм", які певні критики відслідковують в українській літературі, аж надто невиразні⁴².

Як вже зазначалось раніше, Гоголів вплив на російську літературу був значно глибшим (він був просто на іншій хвилі, ніж українські мистці). Його стиль та естетичний інструментарій імітували російські модерністи і навіть такі письменники, як Бунін, перебували під значним впливом Гоголя. Його репліку Ніні Берберовій – "Я вийшов із Гоголя"⁴³ – слід сприймати всерйоз. Звичайно, не можна забувати, чому Бунін захоплювався Гоголем. Як каже герой його "Жизни Арсеньева": "Прекраснішої за Малоросію нема країни в усьому світі. І головне те, що в неї тепер уже нема історії, її історичне життя давно і назавжди закінчене. Є тільки минуле, пісні, легенди про нього – якась позачасовість. Це мене захоплює понад усе"⁴⁴. Гоголь апелював до того, що можна позначити як "універсальність", і це більше цінувалось у модерній /дорадянській/ Росії аніж в Україні. Його лаштунки, як він часом говорив, були чистішими і шляхетнішими.

Видається недоцільним у цьому біографічному есеї цілком зосередитись на витоках Гоголевого життя і мистецтва, навіть якщо наголос і має тут бути. "Двоедушие" є певніше наслідком цих факторів, ніж звичайно вважають.

Роздвоєння душі, яке б не було болісне, саме по собі, витворювало напругу, що була сприятливою і необхідною для великого творіння. Тим не менш Гоголя як особистість слід розглядати в усіх аспектах його біографії /звісно, не все детерміновано генетикою⁴⁵ чи національним корінням/. Він був абсолютно надзвичайною людиною /якими часто бувають великі мистці/. Аксаков мав це відчувати, коли писав: "Я не знаю, чи хтось любив Гоголя як людину"⁴⁶. Плетньов, можливо, був певніший цього, бо зазначив 1852 року: "Його істинним покликанням було чернецтво"⁴⁷.

Але цей чернець, щирі листи якого сповнені нестихаючого страждання, більше того, муки, спромігся створити велику літературу /досить дивно, що при цьому він незумисне зробив ім'я України відомим всьому світові, чого не зумів жоден український письменник/. Спроби пояснити його трагічне життя крізь психологію чи, як каже Манн, "обдумане приречення до творчого неспокою і художньої досконалости, що обернулась на нескінчений пошук моральної досконалости"⁴⁸, залишаються неповними без прискіпливого вивчення витоків Гоголя. Субстрат його мистецтва, мови і філософії був українським, але він домагався і домігся переплавити його в універсальну візію. Досить цікаво, що "битва за Гоголя", яка ведеться в його рідній землі, дозволяє, часом, ненаціональні, універсальні трактування. Дослідження В.Звиняцковського, хоч і має підзаголовок "Таємниці національної душі", підсумовує, що ця "душа – ніяка", людська вона і Божеська"⁴⁹. Протягом довгого часу українці вірили, що Гоголь був "жертвою"⁵⁰, можливо, тепер він постане перед ними, як він уже постав перед більшістю своїх читачів, – неперевершеним мистцем.

ПРИМІТКИ

I

1. Робота Р.Е. Frantz. *Gogol: A Bibliography*. – Ann Arbor. – 1989. налічує понад 9000 позицій (окремі видання і статті).
2. У зв'язку з цим див.: С. Єфремов. Між двома душами; Микола Гоголь. – К., 1909; Ф. Якубовський. Двонаціональність М. Гоголя та українська дрібнопанська література. – К., 1928; Р.Филипович. Українська стихія в творчості Гоголя. – К., 1929. – Репринт. див.: *Slavistica*. – Winnipeg, 1952; В. Чапленко. Українізми в мові Гоголя. – Augsburg, 1948; В. Безушко. Микола Гоголь; Літературна студія. – Winnipeg, 1956; В. Дорошенко. Гоголь і Україна. – У кн.: М. Гоголь. Твори. – New York, 1955. – С. I–XXXIII.

Посутньою є також російськомовна стаття Сергія Шелухіна “Гоголь и малорусское общество” // Сборник изд. имп. Новороссийским университетом по случаю столетия со дня рождения Н.В.Гоголя. – Одесса, 1909. – С. 59–98. Для ознайомлення з ультранационалістичною точкою зору див.: П. Голубенко. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – New York, 1987; осібно розділ 4 “Між двох стихій”, с. 267–361.

3. Див. передмову Bruno Goetz у кн.: *Gogol. Meistererzahlungen*. – Zurich, Manesse Verlag, 1949. Для багатьох європейців–неслов'ян, на штиб Гетця, Гоголь символізує Україну. До слова, автор цієї книги згадує, як українська поетка Наталія Лівачка–Колодна розповідала про зустріч із Роменом Роланом у Парижі 1930–х. Дізнавшись, що вона – українка, Ролан сказав: “О, я знаю вашого великого поета – Тараса Бульбу” (мався на увазі Тарас Шевченко). Гоголів епос про Тараса Бульбу (перший переклад французькою мовою 1845 року) мав великий і тяглий успіх у французького читача.
4. Слово “хохол” для українця так само образливе, як “кацап” для росіянина. Гоголь часто вживав обидва у різних контекстах. У наведеній цитаті про “души близнецы” для самовизначення вжито “хохлацкая” з відтінком легкої зневаги, що не несе ненависти. Навіть сьогодні багато українців називають себе “хохлами” (Див.: О.Довженко. “Зачарована Десна”). Хоч, безперечно, вживання цього слова свідчить про недостатню самоповагу. У листі до автора Ю. евельов зазначив, що ужиток зневажливого “хохол” відповідає універсальному закону всіх мов, коли об'єкти насмішки перебирають ці слова, а потім вживають їх із погордою”. Це, певно, відбувається із сучасним застосуванням “ніггер” афро-американцями Північної Америки. Однак ужиток подібних зневажливих слів, можливо, свідчить також про приховану самозневагу залежних народів. Цікаво, що Майкл Флаєр перекладає “хохляцький” як “юке” (Uke). – див.: *Ukrainian Weekly*. – August 11. – 1996.
5. Український варіант Гоголь (Hohol) письменник вживав, спілкуючись у Парижі з Богданом Залеським у “*Almanach de Carlsbad*” (1846) він записаний як “Nicalas de Gogol, Ukrainien, etabli a Moscou”. До слова, як розуміти лаконічну

- заувагу Костянтина Леонтьєва: “Ce bons Hohols. Le connais bien les Hohols” ? – Византизм и славянство // Россия глазами русского. – Спб., 1991. – С. 196.
6. P. Bushkovitch. The Ukraine in Russian Culture, 1790–1860; The Evidence of the Journals. – Jahrbuecher fuer Geschichte Osteuropas, 39. – 1991. Див також: D. Sauders. The Ukrainian Impact on Russian Culture: 1750–1850. – Edmonton, 1985.
 7. Огляд Белінським оповідей Квітки-Основ'яненка з'явився у “Московском наблюдателе”, 1839, № 1.
 8. Розгромна рецензія Белінського на твори Шевченка була надрукована у “Отечественных записках”, 1842 №5. Сучасний погляд на ставлення Белінського до України див.: A. Rutherford. Vissarion Belinskii and the Ukrainian National Question. // The Russian Review. – October. – 1995. Також: V. Svoboda. Shechenko and Belinsky. - У кн.: G. Luckyj. (ed). Shevchenko and the Critics. – Toronto, 1980.
 9. Г. Сковорода. Вірші, байки, діалоги, притчі, прозові переклади, листи. – К., 1983. – С. 450.
 10. Цит. за: С. Крижанівський. “Украинские мелодии” Миколи Маркевича в початках українського романтизму XIX ст. // Сучасність. – Лютий. – 1993. – С. 146.
 11. В одному з листів до матері Гоголь писав, що його серце назавжди залишиться відданим святим місцям рідного краю. Біограф Гоголя В. Шенрок зазначав, що Гоголь “ніколи не переставав бути вірним сином України”. / В.Шенрок. Матеріали для біографії Гоголя. – М., 1982. – I, 3.
 12. Див.: В. Белинский. О Гоголе. – М., 1949; Н. Чернышевский. Очерки гоголевского периода русской литературы. – ПСС. – М., 1948.– Т. IV; В. Переверзев. Творчество Гоголя. – Иваново-Вознесенск, 1928; Н.Степанов. Гоголь; творческий путь. – М., 1959.
 13. Marquis de Custine. Empire of the Czar; A Journey through Eternal Russia. – New York, 1989. – P. 289.
 14. И. Мандельштам. О характере Гоголевского стиля. – Гельсингфорс, 1902. – С. 215. Дуже корисне американське зібрання гоголіани XX ст. Вид: R.A. Magire. Gogol from the Twentieth Century. – Princeton, 1974, –подає широкий спектр зразків російських та американських інтерпретацій Гоголевого мистецтва. У книзі заледве згадується його українськість, хоча у вступі, коментуючи студії Мандельштама, видавець робить присутні зауваги про український вплив на російську мову Гоголя.
 15. Б. Эйхенбаум. Лермонтов. – Л., 1924. – С. 135. Ейхенбаум є також автором дослідження “Как сделана “Шинель” Гоголя // Сквозь литературу. – Л., 1924.
 16. Тут цит. за: R. Maguire. Exploring Gogol. – Stanford, 1994. – P. 112.
 17. А. Кадлубовский. Гоголь в его отношениях к старинной малорусской литературе // Сборник историческо-филологического общества при институте кн. Безбородко. – Ніжин, 1911.
 18. В. Гиппиус. Гоголь. – Л., 1924. Анотований англійський переклад Р. Магіра був надрукований у видавництві Енн Арбор 1981 року. Гіппіус, добре знаючи українську мову, вельми уважно поставився до Гоголевих витоків. Його книга вважається кращим монографічним дослідженням у гоголезнавстві.

19. L. Stilman. Nikolai Gogol; Historical and Biographical Elements in His Creative Personality. – Unpublished. Ph. D. Dissertation. – Columbia University. – 1953; див. також: Nikolai Gogol and Ostap Gogol // Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizevskij zum Geburtstag. – Munich, 1966. У той час як більшість американських та британських студій про Гоголя коротко зупиняються на його українських витоках, у повномасштабних біографіях цьому приділено замало уваги. Так, у кн.: D. Magarshak. Gogol: A Life. – London, 1957, – із 313 сторінок про це тільки 22, а у кн.: V. Setchkarev. Gogol: His Life and Works. – New York, 1965. – 16 сторінок із 90.
20. V. Nabokov. Nikolai Gogol. – New York, 1944. – P. 32.
21. J. P. Harrington. The Irish Beckett. – Syracuse, 1991. – P. 148.
22. E.W. Said. Culture and Imperialism. – New York, 1993.
23. S. Layton. Russian Literature and Empire: Conquest of the Caucasus from Puskin to Tolstoy. – Cambridge, 1994.
24. Т. Шевченко. Гоголю – Повне зібрання творів у шести томах. – К., 1963–64. – Т. I. – С.257. Сучасну точку зору висловлює Н. Чамата у нарисі “Гоголю” / Слово і час. – 1994. – № 4–5. Чамата намагається віднайти подібність у ставленні Гоголя і Шевченка до Росії. Хоч, безперечно, Шевченко, на противагу великому співвітчизнику, був відвертим ворогом царського режиму. Найкращий виклад Шевченкового вірша і його ставлення до Гоголя – досьгодні коментар Сергія Єфремова до видання творів Шевченка (К., 1927. – Т. 4. – С. 349–59), що привертає увагу до “антагонізму” між двома митцями. Це наявне у вірші, в якому Шевченко оплакував слабкість України.
25. П.Кулиш. Записки о жизни Николая Васильевича Гоголя. – В 2-х тт. – СПб., 1856.
26. Англійський переклад роману див.: P. Kulish. The Black Council. – Littleton, 1973. Також: G.S.N. Luckyj. Panteleimon Kulish; A Sketch of His Life and Work. – New York, 1983.
27. П. Куліш. Вибрані твори. – К., 1969. – С. 485–486. Хоч Куліш не спромігся відчути фантазмагорію українських оповідей Гоголя, він зрозумів необхідність описати і задокументувати історію життя славетного співвітчизника. Невтомний Куліш видав її своїм коштом і вторував шлях іншим біографам. Втім, Куліш був мало свідомий Гоголевої трагедії. Критика Кулішем “Тараса Бульби” (“не історичний роман, а козацька поема”) спонукала до створення власного “історичного роману” – “Чорної Ради”. Ця захоплююча тема чекає на окреме дослідження. Перше, хоч і неповне, наукове потрактування можна знайти у дисертації (1978 року) Р.Багрія, де аналізується “наближення до і відмінність від” сера Вальтера Скотта і яку маємо в українському перекладі: Р.Багрій. Шлях сера Вальтера Скотта на Україну. – К., 1993.
28. Див.: Т.М. Румак. Mykola Kostomarov: A Biography. – Toronto, 1996. – P. 206.
29. Н.Петров. Очерки истории украинской литературы XIX века. – К., 1884. – С. 203.
30. М.Дашкевич. Отзыв о сочинении г. Петрова “Очерки истории украинской литературы XIX века” // Отчет о двадцать девятом присуждении наград гр. Уварова. Приложение к LIX тому Записок Имп. Академии Наук. – 1888. - № 1.

– С. 102.

31. І. Нечуй–Левицький. Сьогочасне літературне прямування // Правда. – Львів. – 1878. – II.
32. Цит. за: Н. Крутікова. М. В. Гоголь і українська література XIX століття. – К., 1952. – С. 47.
33. М. Драгоманов. Переписка з Мелітоном Бучинським // Збірник філологічної секції НТШ. – Львів. – 1910. – XIII. – С. 43.
34. М. Грушевський. Юбілей Миколи Гоголя // Літературно–науковий вісник. – К., 1909. – Ч. 3. – С. 608.
35. А. Ефименко. Украинский элемент в творчестве Гоголя // Южная Русь. – СПб., 1905. – II. – С. 181. Див. також: Шелухин, с. 67. Її судження відлунило через дев'яносто років у Михайла Брайчевського, провідного українського історика, який закинув письменникам XIX століття певну зневагу “рідного слова”, хоч саме на них “лягає функція рятівників нації”. – М. Брайчевський. Конспект історії України. – К., 1993. – С. 110.
36. Микола Лисенко (1842–1912) створив опери “Різдвяна ніч” (1874), “Тарас Бульба” (1890) та багато інших.
37. М. Хвильовий змістовно використав перший розділ другого тому “Мертвых душ” у невеликому оповіданні “Іван Іванович”. Виділені Гоголем слова “глушь” і “закоулок” Хвильовий вдало застосував до Радянської України 1920-х років.
38. Д. Овсяннико-Куликовський. Гоголь. – Москва–Петроград, 1923. – 5-е изд.
39. П. Чаадаев. Неопубликованная статья // Звенья. – 1934. – III IV. – С. 380.
40. Т. Шевченко. Передмова до нездійсненого видання “Кобзаря”. – Повне зібрання творів у шести томах. – Т. VI. – С. 312-15.
41. М. Драгоманов. Літературно-публіцистичні праці. – У 2-х тт. – К., 1970. – Т. I. – С. 348. Так званий Емський указ був таємним наказом, виданим царем Олександром II у м. Емсі (Німеччина). Він став логічним продовженням таємного Валуєвського циркуляра 1863 року і мав на меті припинення всіх українських видань у Російській імперії. Він діяв до 1905 року і наніс нищівний удар по українській культурі. – Див.: Ф. Савченко. Заборона українства 1876 р. – Харків, 1930.
42. Д. Овсяннико–Куликовський. Гоголь, С. 127. Сьогодні ідея “общерусскости” живе і процвітає. – Див.: Патриотизм общерусский и национальный. – М., 1996.
43. Є. Маланюк. Гоголь – Гоґоль // Книга спостережень. – Торонто, 1962. – II; англійський переклад з'явився в: Ukrainian Review. – XIV. - № 3 (1967). – Pp. 55-69. Не менш ґрунтовною є праця Маланюка “Little Russianism” у вид.: R. Lindheim and G. S. N. Luckyj (eds). Towards an Intellectual History of Ukraine. – Михайло Грушевський першим проаналізував “малорусіанізм” у кн.: На порозі нової України. – К., 1918. Сьогодні це все ще об'єкт екзорцизму для українського письменства. Росіяни більше не вживають цей термін, замінивши його н “меншим братом”.
44. Ю. Липа. Бій за українську літературу. – Львів, 1935. – С. 82.
45. Д. Донцов. Дві літератури нашої доби. – Торонто, 1958. – С. 71. Статтю було написано у 1928 році. Молодь Західної України (що знаходилась тоді під

Польщею), радо всотуючи націоналізм Донцова, із насолодою зачитувалась українськими оповідями Гоголя. Маючи український переклад В. Шкурата (1900), вона частіше зверталась до польського варіанту (російської мови не знали). Цікаво, що перший керівник УПА Тарас Боровець 1943 року прибрав *nom de guerre* (військове ім'я) Бульба. У мемуарах "Армія без держави" (Winnipeg, 1981) він розповідає, що малим його прозивали Тарасом Бульбою. І додає: "Коли у школі я прочитав Гоголя, то запишався своїм прізвиськом" (с. 21). Батько автора цієї книги, походженням з української полонізованої шляхти, при хрещенні мав ім'я Станіслав, але у студентські роки, почавши віршувати, взяв ім'я Остап. Як спадок від сина Тараса Бульби – Остапа, це ім'я репрезентувало "справжнього козака".

46. У. Самчук. Про прозу взагалі і прозу зокрема // Слово. – New York. – 1964. – II. – С. 199.
47. G.S.N. Luckyj. *Between Gogol' and Ševčenko*. – Munich, 1971. Український переклад див.: Юрій Луцький. Між Гоголем і Шевченком. – К., 1998.
48. Цікаво, що у своїх чисельних статтях про Гоголя Чижевський не зупиняється на українському аспекті. Його найкраща праця – "Gogol: Artist and Thinker // *Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US*. - № 2 (4). – 1952. – заледве торкається цього.
49. П. Филипович. Українська стихія в творчості Гоголя. – К., 1929.
50. Ф. Якубовський. Двонаціональність М. Гоголя та українська дрібнопанська література. – К., 1928. – С. 45.
51. Н. Крутікова. Гоголь. – У кн.: УЛЕ. – К., 1988. – Т. I. – С. 438.
52. П. Мовчан. Хвала канону: поетические пристрастия – М., 1990. – С. 154. Мовчан справедливо стурбований дещо безцеремонним трактуванням Гоголевих національних засад.
53. Є. Ященко. Уривок з листа, або Роздуми провінціала з приводу статті Набокова «Николай Гоголь» // *Сучасність*. – Лютий. – 1992.
54. Л. Масенко. Гоголь у російській літературі: пророк чи Басаврюк? // *Літературна Україна*. – Червень 11. – 1992.
55. "What Country Do I Live In? Many Russians Are Asking" // *New York Times*. – June 14. – 1992.
56. О. Забужко. "Психологічна Америка" й азіатський ренесанс, або знову про Карфаген // *Сучасність*. – Вересень. – 1994. – С. 157.
57. Ю. Барабаш. Самотність Гоголя (Причинки до теми) // *Сучасність*. – Жовтень. – 1995. – С. 88. Див також: Ю. Барабаш. Гоголь і Шевченко. – У зб.: *Серия литературы и языка (РАН)*. - М., 1996. – Т. 55. – № 1. – С. 29–43.
58. Ю. Барабаш. Почва и судьба. Гоголь и украинская литература: у истоков. – М., 1995. Рецензію на цю книгу див.: Г. Сивокінь. Задля чого відкриваються таємниці? // *Літературна Україна*. – Березень 28. – 1996. Більш критично Г. Сивокінь поставився до кн.: В. Звinyaцковский. Николай Гоголь. Тайны национальной души. – К., 1994.
59. Г. Грабович. Гоголь і міф України // *Сучасність*. – Вересень – Жовтень. – 1994. – № 9. – С. 77–95. Подібну аргументацію див.: Д. Наливайко. Первинні образи у творчості Гоголя // *Гоголезнавчі студії*. – Вип. I. – Ніжин. – 1996.

60. Я. Дзира. Поетичне слово генія: Історична основа чи міфологічне тло? // Літературна Україна. – Травень 23. – 1996. Ця полеміка досі триває у колі кращих українських науковців.
61. А. Ефименко. Национальная двойственность в творчестве Гоголя // Вестник Европы. – 1902. - №7. – С. 243.
62. Є. Сверстюк. Блудні сини України. – К., 1993.
63. С. Венгеров. Писатель-гражданин Гоголь. – СПб., 1913.
64. С. Аксаков. История моего знакомства с Гоголем; тут цит за: Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952. – С. 8.
65. Там само, с. 122.
66. Там само, с. 390–91.
67. В. Розанов. Легенда о Великом инквизиторе. – Мюнхен, 1970; (репринт з видання 1906 року). – С. 21. Пізніше Розанов навіть говорив, що “Тоголева з’ява була великим нещастям для Росії”. – цит. за: А.Н.Николюкин. В. Розанов и Н.В. Гоголь: Материалы и исследования. – М., 1995. – С. 161.
68. Н. Трубецкой. К проблеме русского самопознания. – Б. м. – 1927. Князь Трубецкой, як “євразієць”, визнавав важливу роль України тільки в межах його концепції “общерусскости”. – Див.: Н. Трубецкой. К украинской проблеме // Евразийский временник. – 1927. – № 5. Н. Трубецкой категорично відкидав український сепаратизм. Див. також: Г. Федотов. Будет ли существовать Россия? – У кн.: Философы русского послеоктябрьского зарубежья. – М., 1990.
69. А. Синявский. В тени Гоголя. – Лондон, 1975. – С. 437, 439. Всі російські дисиденти по-різному ставились до України. Олександр Солженіцин, відверто ворожий до України, відстоював її об’єднання з Росією. Іншим прикладом російського шовінізму слугує книга українського дисидента. – Див.: Leonid Pliushch. History’s Carnival. – New York, 1977. Інші російські дисиденти (Володимир Буковський, Андрей Амальрик, Синявський) симпатизували українській справі. Все ж показово, що жоден з них не привітав проголошення Україною незалежності у 1991 році. Єдина, хто це зробила – Єлена Боннер. Синявський, свого часу в’язень Дубровлагу, де він зустрів українських дисидентів, згадував у “Голосі з хору” (1973), що тоді він зацікавився поезією Шевченка, “якої по-справжньому й не читав”. Синявський припускає, що властиве Шевченку “таке проникнення у міф” пов’язане “з первісними течіями і образами підсвідомого, від чого торкання казки, можливо, переживаються більш відчутно і безпосередньо, як живий, здобутий у психологічному досвіді факт. Підтвердження цьому, окрім Шевченка – Гоголь...” (с. 186). Синявський знав, що росіяни (у більшості своїй) сприймали Шевченка як “мужицького поета”. Навіть сьогодні українську мову поокремі росіяни вважають “селянською”. 1994 року колишній радянський дисидент, а потім Нобелівський лауреат Іосиф Бродський прочитав студентам Квінз Коледжу Нью-Йорка ганебний вірш “На незалежність України”, який закінчується порадою “хохлам”: “only when you die.. will you wheeze lines from Alexander and not the lies of Taras” [“тільки коли помирати станете,.. тоді будете хрипіти рядки Олександра (Пушкіна – Ю.Л.), а не брехні Тараса (Шевченка – Ю.Л.)”] – надруковано київською газетою “Столиця” у червні 1996 року з поблажливим редакційним

коментарем. Цілковитим дисонансом звучить вірш В. Маяковського “Долг Украине”(1926), в якому він докоряє росіянам за поверховість, бо з української “культуры поснимали пенку”, а як наслідок “криме двух прославленных Тарасов – Бульбы и известного Шевченка – ничего не выжмешь...”

70. H. Bloom. *The Visionary Company*. – Ithaca, 1961.

71. Лист Гоголя до О.Смирнової цит. за: А. Синявский. В тени Гоголя, с. 441.

72. E. W. Said. *Culture and Imperialism*, p. 168.

73. A. de Jonge. *Mud, Gold and Righteousness* // *Times Literary Supplement*. – March 7. – 1975.

II

1. E. Sarkisyanz. *Russian Imperialism Reconsidered*. – У кн.: T. Hunczak (ed). *Russian Imperialism*. – New Brunswick, NJ., 1974. – P. 69. У цьому ж виданні див.: T.Hunczak. *Pan-Slavism or Pan-Russianism*; H. Huttenbach. *The Ukraine and Muscovite Expansion*.
2. Серед багатьох наукових досліджень історії Мазепи немає жодної англійською мовою. (H.F. Babinski. *The Mazepa Legend in European Romanticism*. – New York, 1974, - аналізує постать Мазепи у літературі). Найавторитетніша праця українською – див.: О.Оглоблин. *Гетман Іван Мазепа та його доба*. – New York, 1960. Серед популярних видань див.: С. Manning. *Hetman of Ukraine – Ivan Mazepa*. – 1957. Також див.: E. Borschak and R. Martel. *Vie de Mazepa*. – Paris, 1931; В. Krupnitzky. *Hetman Mazepa und seine Zeit*. – Leipzig, 1942. Знаменитий попередник Мазепи, Богдан Хмельницький, заслужив більшу увагу, див.: G. Vernadsky. *Bohdan, Hetman of Ukraine*. – New Haven, 1941. Гоголь у юності захоплювався постаттю гетьмана і збирався (1834) написати п'єсу “Гетьман”. Збереглися тільки два невеликих фрагменти.
3. Z. Kohut. *The Abolition of Ukrainian Autonomy (1763-86); A Case Study in the Integration of a Non-Russian Area into the Empire*. – Unpublished Ph. D. Dissertation. – Univ. of Pennsylvania. – 1975; див. також його: *Russian Centralism and Ukrainian Autonomy; Imperial Absorption of the Hetmanate, 1760s–1830s*. – Cambridge MA. – 1988. Про дискусію з історії взаємовідносин України і Росії див.: Iaroslav Isaevych. *Ukraine and Russia; The Burden of Historical Tradition and Contemporary Realities* // *Journal of Ukrainian Studies*. – Summer – Winter. – 1995; Zenon Kohut. *History as Battleground; Russian-Ukrainian Relations and Historical Consciousness in Contemporary Ukraine*. – У кн.: S.F. Starr (ed). *The Legacy of History in Russia and the New States of Eurasia*. – New York, 1994.
4. A.P. Thornton. *The Imperial Idea and Its Enemies*. – London, 1985. – P. XXX.
5. Це може видатись завеликим узагальненням. Хоч у XVIII і XX століттях українські “візії” життя були більш смиренні і внутрішньо спрямовані (Сковорода, Шевченко, Куліш), водночас російська творча уява мала більший розмах (Державін, Достоевський, Толстой). Окремі українці, які писали російською, дошукувались і знаходили “великі ідеї” у Росії. Авторитет російської духовности, Микола Бердяєв, визнавав, що “український

теософський філософ Сковорода займав окремішню позицію... Він був визначною людиною, народним мудрецем, але не мав прямого впливу на інтелектуальні тенденції нашого XIX століття” (The Russian Idea, p. 19). Дж. Грабович визначив Шевченків міф як апофеозу спільності і негачію структури (The Poet as Mythmaker. – Cambridge MA, 1982. – Pp. 161-2). Куліш вірив у “хуторянську” філософію. Стислий виклад дискусії про “російську ідею” див.: T. Szamuely. The Russian Tradition. – London, 1974. – Pp. 60-73; M. Chernivavsky. Tsar and People: Studies in Russian Myths. – New Haven, 1961; N. Berdyaev. The Russian Idea. – New York, 1948. Старший кузен Миколи, Сергій Бердяєв (1860-1914), був українським поетом і журналістом. За традицією члени однієї родини, рожденні в Україні, могли вважати себе українцями чи росіянами.

6. Українські вчені Михайло Максимович, Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш першими зголосили Київську Русь колискою України, хоч і не стали на безкомпромісну позицію Михайла Грушевського початку XX століття. Полеміку з цього приводу вели Максимович і Погодін у 1850-ті роки.
7. Прийнято вважати Державіна класицистом, який писав про “чесноти” і “обов’язки”, чи, тим більше, новатором у російській поезії і постаттю транзитною до романтизму. Все це, може, й так. Але зовсім інший погляд на Державіна нещодавно виказав відомий український мистець Євген Гуцало, який вважає його імперським співцем, що вітав російські мілітаристські завоювання і закликав: “шагни – и вся твоя вселенна”. – Див.: Є.Гуцало. Гусячий банкет, або ж Г.Державін: “Поля і гради стали гроби” // Літературна Україна. – Грудень 29.– 1994. – С. 2.
8. Джордж Вернадський (його батько, Володимир, був першим президентом Української Академії Наук, заснованої у 1918 році), подає такий коментар: “Цей епізод [представник царя відмовився приносити клятву на дотримання угоди – Ю.Л.] продемонстрував суттєву розбіжність між протилежними політичними концепціями: московським самодержавством і польським конституційним урядом, де сформувались політично звичай козацької старшини (Bohdan – Hetman of Ukraine. – New Haven, 1961. – P. 104). Роман Шпорлюк зауважив, що Україна не була, як часом вважають, частиною Росії... Навіть після 1667 року більшість українців залишалась аж до 1795 під домініоном не Москви, але Польщі.– Див.: Р.Шпорлюк. Україна – від імперської периферії до суверенної держави // Сучасність.– Листопад.– 1996. С. 74.
9. O. Sudtelny. Ukraine; A History. – Toronto, 1988. – Pp. 165–73.
10. Цитовані праці З. Кочута.
11. Архів К. Маркса і Ф. Енгельса. – Т. 8. – С. 154. Тут цит. за: Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1986. – Т.І. – С. 649.
12. Kohut, Dissertation, p. 332.
13. Уривок про схиляння Полетики перед Катериною II див.: R. Lindheim and G. Luckyj (eds). Towards an Intellectual History of Ukraine, pp. 71–74; див. також: Z. Kohut. A Gentry Democracy within an Autocracy; The politics of Hryhorij Poletyka // Harvard Ukrainian Studies. – 1980. – 3–4.– Pp. 502–519.

14. D. Saunders. *The Ukrainian Impact on Russian Culture 1750–1850*. – Edmonton, 1985. – P. 111.
15. В. Харлампович. *Малороссийское влияние на великорусскую духовную жизнь*. – Казань, 1914.
16. Kohut, *Dissertation*, p. 283.
17. Saunders, *op. cit.*
18. Тут цит. за: R. Pipes. *Russia under the Old Regime*. – London, 1977. – P. 287.
19. Найбільш докладний аргументований огляд діяльності українських автономістів див.: О. Оглоблин. *Люди старої України*. – Мюнхен, 1959; також див.: D. Saunders, *op. cit.*; який висловлює поміркованішу думку і говорить як про «конвергенцію», так і «дивергенцію» України з Росією. Сьогодні, маючи вільніший доступ до архівів, українські історики звернулись до вивчення діяльності автономістів. Перші студії не розкривають сили автономістів, а радше констатують вже існуючі відомості про наявність у країні багатьох культурних осередків. Один з них описано в роботі: П. Охріменко, О. Охріменко. *Попівська академія і її культурно-громадське значення // Літературознавство*. – К., 1996. – III. – С. 339–46. Сьогодні науковці України таврують тих українців, що пристосувались до Росії, як “яничар”, згадуючи полонених козаків, що служили у турецькій армії. Про останню у часі полеміку стосовно “яничарства” у сучасній Україні див. обмін думками між П. Толочком і М. Рябчуком: *День*. – Січень. – 1997. Наразі й російські вчені приєднались до дебатів. Ігор Торбаков написав до “Дня” із Москви про те, що росіянам властивий комплекс “стереотипного українця, якого вони не в змозі сприйняти як відмінного від них та ще й іноземця” – І. Торбаков. *Обтяжена спадковість // День*. – Лютий 18. – 1997. – С. 6.
20. И. М. Долгоруков. *Дневник моего путешествия в Киев в 1817 году // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских при Московском университете*. – М., 1870. – Кн. 2. – С. 191.
21. А. Лазаревский. *Очерки малороссийских фамилий // Русский архив*. – 1875. – I.; В. Модзалевський. *Малороссийський родословник*. – К., 1908. – I. ; В. Чаговец. *Семейная хроника Гоголей // Чтения в Историческом Обществе Нестора летописца*. – К., 1902. – XIV.
22. До проблеми див.: Leon Stilman. *Nikolai Gogol; Historical and Biographical Elements in His Creative Personality. Unpublished Ph. D. Dissertation*. – Columbia University. – 1953; його ж: *Nikolai Gogol and Ostap Hohol // Orbis Scriptus: Dmitrij Tschizhevskij zum 70 Geburtstag*. – Munich, 1966; його ж: *Gogol*. – New-York, 1990. О. Оглоблин. *Предки Миколи Гоголя*. – Munich – New York, 1968; переклад див.: *Ancestry of Mykola Gogol (Hohol) // Annals in the Ukrainian Academy of Arts and Sciences of the U. S.* – 1969-72. – Vol. XII. – Pp. 3-43.
23. В. Сечкар'юв, *Гоголь*, с. 4; В. Вересаєв. *Гоголь в жизни*. – М., 1990. – С. 29. Фундаментальна джерельна робота Вересаєва, перше надрукована 1933, передрукована і доповнена у 1990 і 1995 роках, залишається найкращим зібранням біографічних матеріалів. Про перекирення Гоголевої спадщини А. Белім див.: *англійську статтю О. Оглоблина*, с. 7.
24. Див.: Stilman, pp. 815-17. Можливо, хоч і доволі дивно, що Стільмен міг не

знати статті Оглоблина, бо у його книзі про Гоголя, надрукованій посмертно 1990 року, Оглоблин не згадується.

25. Див. англомовний допис Оглоблина, с. 6-21.

26. Молодь України. – Лютий 1. – 1970.

27. L. Stilman. Gogol, pp. 37–48.

28. Вересаєв, с. 42. Згідно останніх досліджень, саме Василь Капніст (1758–1823), російський письменник грецького чи венеціанського походження, що був також знаним українським патріотом, від імені українських автономістів 1791 року таємно їздив до Пруссії, де наводив довідки про можливу підтримку Пруссією України у разі російсько-пруської війни – див. Kohut, Dissertation, p. 264–5, esp. ft. 79. У своїх російських творах (“Ода на рабство”, “Ябеда”) Капніст завуальовано критикував російську політику в Україні. Останній із названих творів, на думку американського дослідника, виступає як “вартісний попередник найславетнішої з усіх російських комедій – Гоголевого “Ревізора”. – I.R. Titunik in: V. Terras (ed), Handbook of Russian Literature. – New Haven. – 1985. – P. 215.

29. Ю. Барабаш. Почва и судьба, с. 25.

30. С. Дурылин. Из семейной хроники Гоголя. – М., 1928. – С. 29

31. Цит. за: П.Куліш. Опыт биографии Н.В. Гоголя. – СПб., 1854. – С. 30–31.

32. Вересаєв, с. 43.

33. Вересаєв, с. 42-43.

34. A.P.Obolensky. Food-notes on Gogol. – Winnipeg, 1972.

35. Белый, с. 29. Куліш першим помилково назвав Трощинського “бідним козацьким хлопцем”. Це повторили інші біографи. Ще за життя Куліша Гоголева сестра Анна скорегувала цю тезу, написавши 1852 року до С. Шевирьова, що патрон її брата походив із знатного роду. Також див.: Saunders, p. 90 ff.

36. О.Оглоблин. Люди старої України, с. 159-61.

37. Див. Барабаш, с. 27.

38. Т. Шевченко. Близнецы. – Повне збір. творів. – У 6-ти тт. – К., 1963. – Т. IV. – С. 42.

39. О. Казимиров. Український аматорський театр: дожовтневий період. – К., 1965. Про п’єси Василя Гоголя див.: Микола Зеров. Лекції з історії української літератури. – Oakville, 1977. – С. 23-26.

40. В. Катранов. Гоголь и его украинские повести // Филологические записки. – Воронеж, 1909. – № 5. – С. 9–10.

41. В. Перетц. Гоголь и малорусская литературная традиция. – СПб., 1902. – С. 4.

42. Барабаш, с. 34–35.

43. А. Данилевский. Из воспоминаний о школьной жизни Гоголя // Семья и школа. – 1909. – IV. Враження Висоцького переповів Куліш.

44. Вересаєв, с. 48.

45. О. Стороженко. Воспоминания. – У кн.: Гоголь в воспоминаниях современников. – М., 1952.

46. Вересаєв, с. 56.

47. Там само, с. 57.

48. Там само, с. 62.
49. В. Капнист–Скалон. Воспоминания. – У кн.: Воспоминания и рассказы деятелей тайных обществ 1820–х годов. – М., 1931. – Т. I. – С. 367.
50. Гоголь, ПСС, – т. X, с. 98.
51. Там само, с. 85.
52. Вересаев, с. 71.
53. С. Машинский. Гоголь и дело о вольнодумстве. – У кн.: Литературное наследство. – М.-Л., 1952. – Т. 58; М. Лисенко. До питання про Малоросійське Товариство // Український історичний журнал. – 1967. - № 4.
54. Вересаев, с. 76.
55. Гоголь, ПСС, т. X, с. 88.
56. Там само, с. 90.
57. Там само, с. 111–112.
58. Там само, с. 131–32.

III

1. Гоголь, ПСС, т. X, с. 136–37.
2. Вересаев, С. 97.
3. Там само, С. 98.
4. Гоголь, ПСС, т. X, с. 140–41.
5. Там само, с. 150. А. Бєлий та І. Житецький підозрюють без вагомих підстав, що під “іноземною мовою” Гоголь мав на увазі російську.
6. Там само, IX, с. 495–520.
7. Там само, X, с. 173, 188.
8. С.R. Proffer (ed). Introduction to “Letters of Nikolai Gogol”. – Ann Arbor, 1967. – P. 4.
9. Вересаев, с. 114.
10. М. Гаско. У колі Шевченкових та Гоголевих друзів. – К., 1980. – С. 24–30.
11. Плетньов, який згодом став ректором Петербурзького університету і видавцем “Современника”, зіграв важливу роль у подальшій літературній кар’єрі двох українців – Гоголя (починаючи з 1830 р.) і Куліша (починаючи з 1845 р.). Обидва залишилися йому вельми вдячними, хоч Куліш, на відміну від Гоголя, набридав російському другові написанням у його помешканні першого роману українською мовою (1847). Захиснику імперської культури Плетньову ще менше були до вподоби намагання Куліша навчити його дочку української мови.
12. Пушкін сам говорив про українське походження своєї красуні–дружини в листі до неї від 25 серпня 1833 р.: “Вона (мати Наталії – Ю.Л.) живе самотньо в зруйнованому маєтку і вирощує сад над останками свого діда Дорошенка...” (Пушкін А. Полн. собр. соч. – М., 1948. – Т. XV. – С. 73.). Вочевидь, що нащадок гетьмана Дорошенка, Наталія, була також віддаленою родичкою Гоголя (див.: Барабаш Ю. Почва и судьба, – с. 91). Дорошенко доживав віку в Росії у “внутрішньому вигнанні” і навіть був воєводою Вятки. Це краща, але, певно, менш почесна доля, ніж та, що випала одному з наступних гетьманів, Полуботку, який вмер у російській в’язниці.

13. Вересаев, С. 120.
14. Чапленко В. Українізми в мові Гоголя // Slavistica 2. - Augsburg. – 1948.
15. Мережковский Д. Гоголь и черт. – М., 1906. – С. 88.
16. Див.: Возняк М. Історія української літератури. – Львів, 1924. – Т. III. – С. 155.
Див. також: Лихачев Д., Панченко А. Смех в Древней Руси. – Л., 1984.
17. Shapiro G. Nikolay Gogol and the Baroque Cultural Heritage. – University Park, 1993. – P.p. 12–16.
18. Барабаш Ю. Почва и судьба, с. 111–222.
19. Там само, с. 219. Див також: Макаров А. Красота барокко // Хроніка 2000. – К., 1992. Критику Ю. Барабашем барочної концепції Синявського див.: Барабаш Ю. Почва и судьба, с. 108. Див. також: Скуратівський В. Українське бароко // Скуратівський В. Історія і культура. – К., 1996. – С. 123–174.
20. Скуратівський В. Из истории одного “несуществующего” государства // Скуратівський В. Історія і культура, с. 282.
21. Грабович Г. Гоголь і міф України // Сучасність. – Вересень. – 1994. – С. 87.
22. Mirschuk I. Das Daemonische bei den Russen und den Ukrainern. – Augsburg, 1950. Див. також: Невірова К. Мотив української демонології у “Вечорах” та “Миргороді” // Записки українського наукового товариства в Києві. – К., 1909. – Т. V.
23. Цит. за: Манн Ю. Сквозь видный миру смех. Жизнь Н.В.Гоголя, 1809-1835. – М., 1994. – С. 285.
24. Шелухин С. Гоголь и малорусское общество // Сборник, изд. Новороссийским ун-том по случаю столетия со дня рождения Н.В.Гоголя. – Одесса, 1909. – С. 70.
25. Вересаев В., с. 124.
26. Там само.
27. Гоголь, ПСС, т. VIII, с. 51.
28. Maguire R. Exploring Gogol. - Stanford, 1994.
29. Гоголь, ПСС, т. X, с. 240.
30. Там само, с. 239.
31. Куліш, який негативно ставився до лайки, намагався це пояснити тим, що Гоголь залишився легковажним юнаком, схильним до розваг і сміху (Куліш, т. 2, с. 175). Гоголь ніколи не втрачав інтересу до українських соромітностей (його приятелі повідомляли про це з Риму). На цьому рівні він був з рідною землею і знаходив розраду скорше у грубості, аніж у “пошлости”.
32. Якщо українці часто називали росіян “прокляті кацапи”, то росіяни у відповідь говорили про “лукавих чи хитрих хохлів”, що дозволяло увиразнити їх відмінність.
33. Вересаев, с. 146.
34. Там само, с. 149.
35. Див.: R. Lindheim and G. Luckyj (eds). Towards an Intellectual History of Ukraine, p. 88-94.
36. Гоголь, ПСС, т. IX, с. 76.
37. Гоголь, ПСС, т. X, с. 299.
38. Гоголь. Собр. Соч. – В 9-ти тт. – М., 1994. – Т. 7. – С. 149.

39. Там само, с. 151.
40. Ю. Манн. Сквозь видный миру смех, с. 358. Привид українського сепаратизму і сьогодні продовжує переслідувати Росію і російських науковців. Див.: Н.Ульянов. Происхождение украинского сепаратизма. – М., 1996, де нав'язується “єдине наукове трактування проблеми у світовій історіографії”. Є й спроба пояснити “український сепаратизм” як невиліковну русофобію. – Див.: К.Редников. Украинцы и русские: идеология противостояния // Москва. – Апрель. – 1966. Гоголя теж залучено до цієї безкінечної контроверзії.
41. Гоголь. ПСС, т. X, с. 337.
42. Вересаев, с. 152.
43. Мережковский, с. 87.
44. Н. Мсеан. Gogol's Retreat from Love: Towards an Interpretation of Mirgorod // American Contributions to the Fourth International Congress of Slavists in Moscow. – The Hague, 1958.
45. R. Poggioli. Gogol's Old Fashioned Landonness: An Inverted Eclogue // Indiana Slavic Studies. – III. – P. 54–72.
46. Гоголь. ПСС, т. II, с. 15.
47. Н. Muchnic. Introduction to Russian Literature. – New York, 1966. – С. 91.
48. Т. Шевченко. Сон. – Повне збір. творів. – У 6-ти тт. – К., 1962. – Т. I - С. 248. Радянські коментатори припускають, що Шевченків опис Петербургу і його дошкульна сатира на царя і царицю могли бути запозичені з книги де Кюстіна, можливо, знаної у переказі Бодянського (Ю. Івакін. Коментар до “Кобзаря” Шевченка. – К., 1964. – С. 163). Шевченко міг знайти інформацію про тіла козаків у петербурзьких болотах в “Історії Русів”, з якою був знайомий і Гоголь.
49. J. G. Herder. Saemtliche Werke (ed. B. Suphan). – Berlin, 1878. – IV. – P. 402.
50. I. Makaryk. Gogol's “Revizor” and the Ukrainian Dramatic Tradition // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – V. – 1984–85. – Pp. 67–81.
51. O. Subtelny, p. 205.
52. Вересаев, с. 179.
53. Див.: М. Возняк. Історія, т. III, с. 160; Д. Лихачев, А. Панченко, Н. Понирко. Смех в Древней Руси. – Л., 1984; М. Петров. Старинный южно-русский театр // Киевская старина. – 1882. – IV. – С. 438-80.
54. Н. Гоголь. Собр. соч. – В 9-ти тт. – Т. 9. – М., 1994. – С. 79.
55. А. О. Смирнова–Россет. Воспоминания, письма. – М., 1990. – С. 399.
56. Вересаев, с. 203.
57. Ідентифікацію України з “Руссю” Гоголь сформулював у записниках: “Вишневые низенькие садики, и подсолнеч <ники> над плетнями и рвами, и соломенный навес чисто вымазанной хаты, и миловидное, красным обводом окруженное окошко.
Ты древний корень Руси, где сердечней чувство и нежней славянская природа”. – Гоголь Н. Собр. соч. – В 9-ти тт. – Т. 8. – М., 1994. – С. 454.
58. Гоголь. ПСС, т. X, с. 80.
59. Вересаев, с. 206.

60. Гоголь Н. Собр. соч. – В 9-ти тт. – Т. 9. – С. 102.
61. Українофільство Гоголя // Киевская старина. – 1902. – Т. 78. – С. 116–17. Див. також: D. Zaleski (red). Korespondencya Jozefa Bohdana Zaleskiego. – Lwow, 1902. – Т. 3. – С. 27. Найбільш вичерпне трактування епізоду див.: V. Hryshko. Nikolai Gogol and Mykola Hohol – Paris 1837 // The Annals of the Ukrainian Academy of Arts and Sciences in the US. – V. 12 (1969-72). - № 1-2. – Pp. 113-42.
62. Вересаев, с.207.
63. Там само, с. 209–10.
64. П. Анненков. Литературные воспоминания. – М., 1928. – С. 86.
65. Смирнова-Россет, с. 46. Смирнова, як і деякі інші представники російської знаті, що довго жили в Україні, зберегла приязнь до країни і її народу, при нагоді захищаючи їх права від постійних зазіхань імперії. На пам'ятку два приклади: князь Микола Рєпнін-Волконський (1778–1845), особисто знайомий з Гоголем, і князь Дмитро Святополк-Мірський (1890–1939), відомий критик та історик літератури, який із знанням справи визначив місце Гоголя у російській літературі, а також включив доброзичливий розділ про Україну до своєї книги про Росію. Такі симпатии, якими б поодинокими вони не були, залишають яскравий спомин про імперську добу.
66. Вересаев, с. 214.
67. Robertson Davies. The Cunning Man. – Toronto, 1995. – P. 501. Всупереч добросовісному, хоч і дещо одноплановому дослідженню С.Карлінські (див.: S. Karlinsky. The Sexual Labyrinth of Nikolai Gogol. – Cambridge, 1976), автор цієї книги поділяє думку К. Проффера про “латентний гомосексуалізм” Гоголя.
68. П. Михед. Из лона скорби к утешению // Гоголезнавчі студії. – Ніжин, 1996. Див. також: N. Kautschschvili. Silvio Pellico e la Russia: Un capitolo sui rapporti culturali russo – italiani. – Milan, 1963.
69. Гоголь, ПСС, т. V, – с. 199.
70. Вересаев, с. 259.
71. И. Золотусский. Гоголь, с. 324–30.
72. Сечкарев, с. 63.
73. Тут цит. за: Сечкарев, с. 70. Гоголевим листам притаманна незвична “сповідальність”, близька до щоденникової. На відміну від листів Пушкіна, Шевченка чи Куліша, написаних у цей же час, Гоголева кореспонденція говорить не лише про його духовні муки, але про постійне занепокоєння і нескінченну боротьбу стосовно творчих задумів. Шкода, що гоголеві листи у ПСС і книзі Вересаєва надруковані із купюрами.
74. Вересаев, с. 614.
75. Смирнова-Россет, с. 427.
76. Гоголь. Петербургские записки. – ПСС, т. VIII, с. 183–84.
77. Див. також скептичний нарис: L. Keefer. Gogol and Music // Slavic and East European Journal. – XIV (2). – 1970.
78. М. Варварцев. Є. Мітельман. Його ім'я відоме всій Італії // Неопалима купина. – Травень-Червень. – 1995. Микола Іванов так і не повернувся в Україну, полишену 1830 року. Він став британським підданим і помер у Болоньї. Окрім зосередженности на кар'єрі співака (див. перше укладений Джеймсом Гроувом

популярний довідник – J. Grove. Dictionary of Music), він приятелював із Джузеппе Мазіні та іншими італійськими революціонерами, які згадували його як “волелюбного козака”.

79. L. Vogel. Gogol's "Rome" // *Slavic and East European Journal*. – V. XI. - № 2 (1967). – P. 156.
80. *Ibid*, p. 157.
81. В. Коптілов. Батьківщина поета – батьківщина його душі // *Слово і час*. – 1996.- № 4-5.
82. М. Варварцев. Син українських степів: Микола Гоголь у перших перекладах і відгуках італійців // *Неопалима купина*. – К., 1995. Також додається перелік студіювання творчості Гоголя Д. Ч'ямполі.
83. Вересаев, с. 330.
84. Смирнова–Россет, с. 409.
85. Переписка М. В. Гоголя. – М., 1988. – II. – С. 124.
86. Вересаев, с. 392.
87. Там само, с. 405.
88. К. Мочульский. Духовный путь Гоголя. – Paris, 1934. – С. 65.
89. Там само, с. 91. Першим звернув увагу на релігійне мислення Гоголя В. Зеньковський, автор дослідження “Гоголь в его религиозных исканиях” // *Христианская мысль*. – К., 1915. Пізніше він розвинув цю думку у кн.: “History of Russian Philosophy”. Зеньковський, українець за походженням, як Василь Зіньківський, 1918 року входив до уряду гетьмана Павла Скоропадського. Він також написав книгу про Гоголя (1961). У надрукованих 1995 року мемуарах Зеньковський твердить, що, на його погляд, “Росію будували не тільки росіяни, але й українці... Ця двоїста національна свідомість змусила мене цілком належати Росії, всупереч мійому українському походженню” (В. Зеньковський. Воспоминания – М., 1995. – С. 221, 226).
90. M. Weiskopf. Hohol and H. S. Skovoroda: The Problem of the “External Man” // R. Marshall and T. Bird (eds). *Hryhorij Savyc Skovoroda: An Anthology of Critical Articles*. – Edmonton, 1994. – Pp. 187–203. Див. також: М. Вайскопф. Сюжет Гоголя. – М., 1993.
91. Ю. Барабаш, с. 175–76.
92. Ю. Шерех (Шевельов). Москва–Маросейка // *Не для детей*. – New York, 1964. – Pp. 40–41. На прохання пояснити “український моральний кодекс” Шевельов відповів: “Сама концепція добре відома. Вона включає не лише Сковороду, але також [Григорія – Ю.Л.] Квітку і [Памфіла – Ю.Л.] Юркевича, і те, що Чижевський назвав “філософією серця”. Це присутнє і у Шевченка, починаючи з поеми “Катерина”, хоч протягом свого життя Шевченко чергував цю концепцію з тим, що він назвав “вбивством всіх учителів”. Щодо позиції Чижевського див.: D. Chyzhevsky. P.O. Kylich: ein ukrainischer Philosoph des Herzens // *Orient und Occident*. – 1933. – n. 14. Також: Нариси з історії філософії на Україні – Prague, 1931 (розділ: “Микола Гоголь” – С. 87–107). Див також: J. Basarab. *Pereiasliav 1654: A Historiographical Study*. – Edmonton, 1982. 1966 року Михайло Брайчевський спробував надрукувати у Києві нарис про Переяславську угоду під назвою “Приєднання чи воз’єднання”. За це його

картали радянські можновладці, а стаття була надрукована у самвидаві. Пізніше вона з'явилась у англійському перекладі (М. Braichevsky. Annexation or Reunification. – Munich, 1974). Її кваліфіковано відкоментував Джордж Перфецький.

93. Вересаев, с. 427-28.

IV

1. Тут цит. за: D. Magashak. Gogol: A Life. – London, 1957. – P. 286.
2. “Історія Русів” вперше вийшла друком 1846 року, але Гоголь міг прочитати її у рукопису. Найімовірніше, що, як і Пушкін, він отримав її від Максимовича. Пушкін оцінив вражаючу свіжість “Історії”, що показує “любов автора до рідної землі, яка виводить його за межі об’єктивності” (Пушкін. ПСС, т. VIII, с. 334–35).
3. Zaporozhets Isko Materynko (псевд. Бодяньського) Naski ukrainski kazky. – 1835.
4. Magarshak, p. 286.
5. Вересаев, с. 439.
6. Там само, с. 443.
7. Там само, с. 444.
8. Т. Шевченко. Щоденник. – Повне зібр.- V. – С. 68.
9. А. Погорельский. Двойник или мои вечера в Малороссии. – М., 1828.
10. Вересаев, с. 476–77.
11. Magarshak, p. 289.
12. Вересаев, с. 463.
13. Magarshak, p. 290.
14. Золотусский, с. 468.
15. В. Гиппиус. Н.В.Гоголь: Материалы и исследования – М–Л., 1936, – I. – С. 217.
16. В. Пашков. Черты из жизни Гоголя // Берег. – Декабрь 18. – 1880.
17. Вересаев, с. 483.
18. Тут цит. за: Є. Гуцало. Ментальність орди. – К., 1996. – С. 170.
19. П. Чаадаев. Из дневника О.М. Бодянского. – У кн.: П. Чаадаев. Статьи и письма. – М., 1989. – С. 539.
20. Максимович, який переповів “Слово” сучасною українською мовою, надрукував “Песнь о полку Игореве” (К., 1837). Див. також: Ф. Прийма. “Слово о полку Игореве” в творчестве Гоголя. – Гоголь. – Л., 1954.
21. Вересаев, с. 482.
22. Там само, с. 506.
23. Там само, с. 511.
24. Н. Берг. Воспоминания о Н.В. Гоголе // Русская старина. – 1872. - № 5. – С. 120.
25. Там само, с. 124.
26. Вересаев, с. 528–29.
27. Дж. Грабович не приймає концепцію “національної літератури”, базовану на мові, хоч це була звична для дев’ятого століття норма (див. його ненадруковану статтю. – “Ukrainian – Russian Literary Relations in the Nineteenth

Century: A Formulation of the Problem”).

28. А. Ремизов. Огонь вещей. – М., 1989. – С. 92.
29. Богдан Будурович нагадав мені про аналогію між майже одночасним творчим занепадом Гоголя і Міцкевича як наслідок інтенсивного впливу релігійних фанатиків (Матвій Константиновський та Анджей Тов'янський).
30. Куліш і Шевченко теж мали примітні вуса. Українці відрощували їх як ознаку національної виразності, якою вона сприймається і сьогодні. Див. також про образу, завдану Мазепі, коли Петро I поголив йому вуса, про що розповіли Вольтер та “Історія Русів”.
31. Досить провокативною є думка Дж. Гольквіста, що Гоголь “помер, зрозумівши свою неспроможність бути достойним вітчизни, що було його мрією... Він не зміг пробудити Росію своїми високими помислами, він відчув, що Господь знехтував ним як гідним інструментарієм його промислу в Росії...” (J. Holquist. Gogol's Conception of Russia // Russia: The Spirit of Nationalism. – Jamaica NY. – 1972. – P. 52). Гольквіст називає Гоголеве відчуття Росії “різновидом платонічного націоналізму” (с.50). Поливши Україну і почувуючись зрадженим Росією, Гоголь не мав куди йти, але до Бога.
32. Вересаев, с. 569.
33. Див.: О.Дорошкевич. Невідоме видання: П.Куліш “Карманная книжка для помещиков” // Бібліологічні вісті. – К., 1926. – № 2.
34. Золотусский, с. 351.
35. Перше “зібрання творів” (у п'яти томах) Миколи Гоголя, видане російським науковцем Миколою Тихонравовим, з'явилося у 1889–93 рр.
36. Перлюстрований лист П.Куліша до С.Т. Аксакова // Україна. – 1924. - №4. – С. 83.
37. Тут цит. за: П. Рулін. П.О.Куліш як дослідник і критик М.В.Гоголя // Книгар. – К., 1919. – № 23-24. – С. 1566-67.
38. Цит. за: Є. Нахлік. Пантелеймон Куліш про відносини України з Росією // Молода нація – К., 1996. – С. 137.
39. П.О.Куліш. Письмо к М.И.Гоголь // Киевская старина. – 1903. – №2. – С.115.
40. Див.: G. Luckyj. Panteleimon Kulish: A Sketch of His Life and Times. – New York, 1983. – P. 73 ff.
41. М.Грушевський. Юбілей Миколи Гоголя // Літературно–науковий вісник, 1909. – С. 608.
42. Барабаш, с. 101-222; Chyzhevsky. A History of Ukrainian Literature, pp. 260-350; Yu. Lavrinenko. Prefaces // Розстріляне відродження. – Paris, 1959. Див. також: Українське літературне барокко. – К., 1987. Хоч ні комічні, ні фантастичні елементи Гоголевого типу не проникли у сучасну українську літературу, його “міфологізм” можна вловити у поокремій прозі Валерія Шевчука (див.: А. Berehulak. Gogolian Myth and the Colonial Ethos // Journal of Ukrainian Studies. – Summer–Winter. – 1995. – Pp. 39–42).
43. N. Verberova. Italics Are Mine. – London, 1969. – P. 251.
44. Тут цит. за: В. Скуратівський. Історія і культура. – К., 1996. – С. 42.
45. Тут цит. за англійським саммері: Ю.Барабаш. Гоголь и Шевченко // Серия литературы и языка. – РАН. – М., 1996. – С. 29.: «Автор статті аналізує процес

національної самоідентифікації у творах Миколи Гоголя і Тараса Шевченка... у складній єдності етнокультурних, соціопсихологічних, генетичних та інших факторів». Теза, що Бєлий назвав Гоголя «захисником родового патріотизму», стає, *mutatis mutandis*, в очах Барабаша “апологетикою імперської ідеї” (с. 43).

46. Вересаєв, с. 542.

47. Смирнова-Россет, с. 448. Цікаві й фрейдистські студії Гоголя Іваном Ярмаковим (Очерки по анализу творчества Н.В. Гоголя. – М., 1923).

48. Вересаєв, с. 634.

49. Звьянцковский, с. 540. Рецензент Г.Сивокінь був розчарований таким висновком. – Літературна Україна. – Березень 28. – 1996.

50. Див.перш за все: С. Єфремов. Між двома душами. – К., 1909. – С. 20, 31.